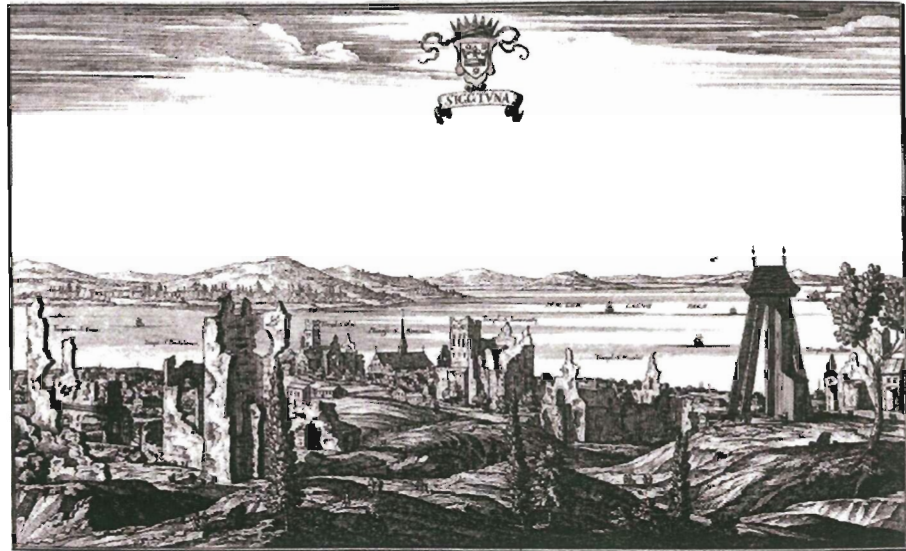

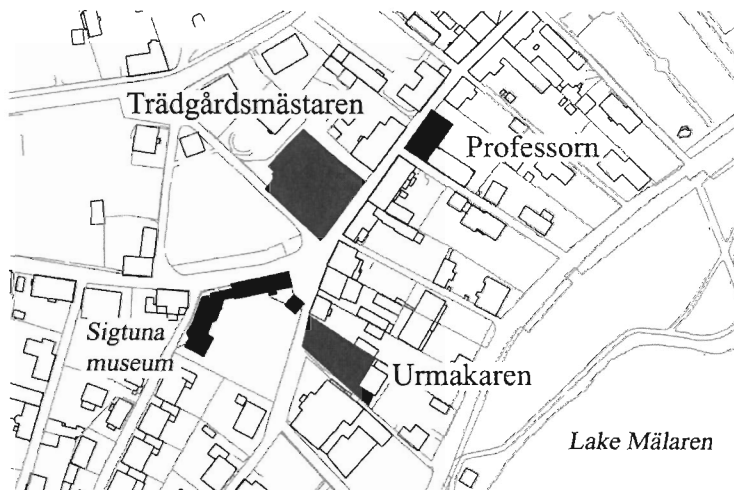
SIGTUNA – DET MAKTPOLITISKA OCH SAKRALA STADSRUMMET UNDER SEN VIKINGA- TID OCH TIDIG MEDELTID (C:A 980–1200)

Sten Tesch

För snart tjugio år sedan anordnades i Sigtuna ett tvärvetenskapligt heldagsseminarium med titeln *Avstamp för en ny Sigtunaforskning*.¹ Ordet "ny" i rubriken stod för att det, trots platsens unika ställning både arkeologiskt och historiskt, inte skett några samlade forskningsinsatser sedan 1940-talet.² Gamla hypoteser kring stadens äldsta historia, varav flera med rötter i stormaktstidens historieskrivning, hade upprepats till den grad att de förvandlats till konturlösa schabloner utan substans.³ Inom ramen för det rikstäckande projektet Medeltidsstaden (1976–1984) inventerades Sigtuna som en av de första städerna (1978). I rapporten framhölls, att även om fyndmaterialet från Svarta jorden i Sigtuna var både unikt och mycket omfattande, uppvisade undersökningsmaterialet så stora brister beträffande dokumentationen att det var svårbehandlat. Detta var i sin tur orsaken till varför det arkeologiska materialet inte utnyttjats i den grad som det förtjänade.⁴ Under den diskussion som fördes under Avstamp-seminariet underströk flera av deltagarna behovet av en ny stor arkeologisk undersökning – en nyckelgrävning – i en central del av staden och utgrävd med moderna stratigrafiska metoder. Man såg i en sådan tänkt utgrävning också möjligheten att vitalisera och omtolka det äldre undersökningsmaterialet. Denna önskan skulle uppfyllas de kommande åren och det med råge. Till detta var seminariet en bidragande orsak.⁵ "Sigtunautgrävningen 1988-90" i kv. Trädgårdsmästaren är den hittills största arkeologiska undersökningen som gjorts i Sigtuna.⁶ Undersökningsytan omfattade 1100 kvadratmeter (c:a 38 x 32 meter) med upp till drygt två meter tjocka kulturlager. Här undersöktes inte mindre än fyra hela stadsgårdar, som kunde följas i tio faser från stadens grundläggning omkring år 980 till en bit in i 1200-talet. Sigtunautgrävningen blev verkligen ett avstamp för en ny Sigtunaforskning, som äntligen kunde frigöras från gamla och förlegade förklaringsramar.

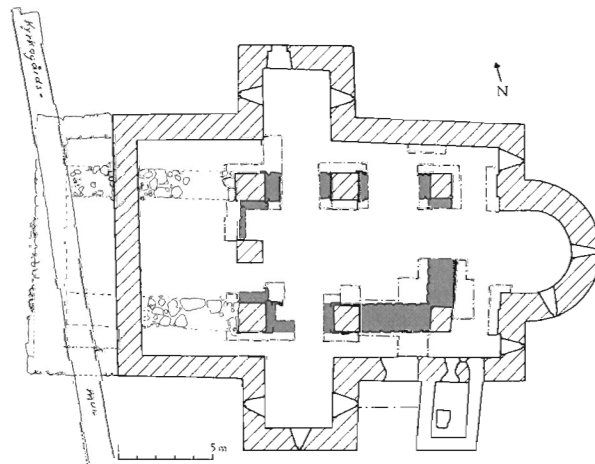
Kopparstick över Sigtuna ur Eric Dahlbergs Suecia antiqua et hodierna, blad I:67 av H: Padi Bruge 1686. Genom att avbilda Sigtuna med kyrkoruinerna kraftigt förstörade i förgrunden och med tillägg av två extra ruiner framhålls såväl Sigtunas som det svenska rikets höga ålder och storhet.

Centrala arkeologiska undersökningar i Sigtuna: kv. Trädgårdsmästaren 1988–90, kv. Urmakaren 1990–91 och kv. Professorn 1999–2000.

Berit Wallenberg och Sigtuna

Sigtunautgrävningen var det första arkeologiska projekt i Sigtuna som erhöll bidrag från Berit Wallenbergs Stiftelse. Det skulle följas av fler. Berit Wallenberg besökte också själv Sigtuna under det första utgrävningsåret. I slutet av 1990 utkom boken *Makt och människor i kungens Sigtuna*, som innehöll 28 artiklar om de preliminära resultaten från Sigtunautgrävningen.⁷ I ett tackbrev till bokens redaktör skriver Berit Wallenberg påföljande år om sin relation till Sigtuna och sitt länge odlade intresse för Sigtunakyrkorna.⁸ I brevet påpekar hon likheterna mellan S:t Olofs ruin, där hon gjorde uppmätningar 1936, och Lovö kyrka och mellan S:ta Gertrud (dvs. kyrkan i museets trädgård) och kryptkyrkan vid Sverkersgården i Alvastra. Med stöd från bl.a. Berit Wallenbergs Stiftelse har båda dessa Sigtunakyrkor senare blivit föremål för arkeologiska undersökningar.⁹ Vad gäller kyrkan i museets trädgård har Berit Wallenbergs uppfattning, att den liknar kryptkyrkan i Alvastra, visat sig vara riktig, även om kryptan i Sigtunakyrkan är belägen i väster. Kanske kommer det att visa sig, att hennes tidiga datering av S:t Olof till 1064–66 också har fog för sig, även om det i så fall rör sig om en nyupptäckt föregångare.¹⁰

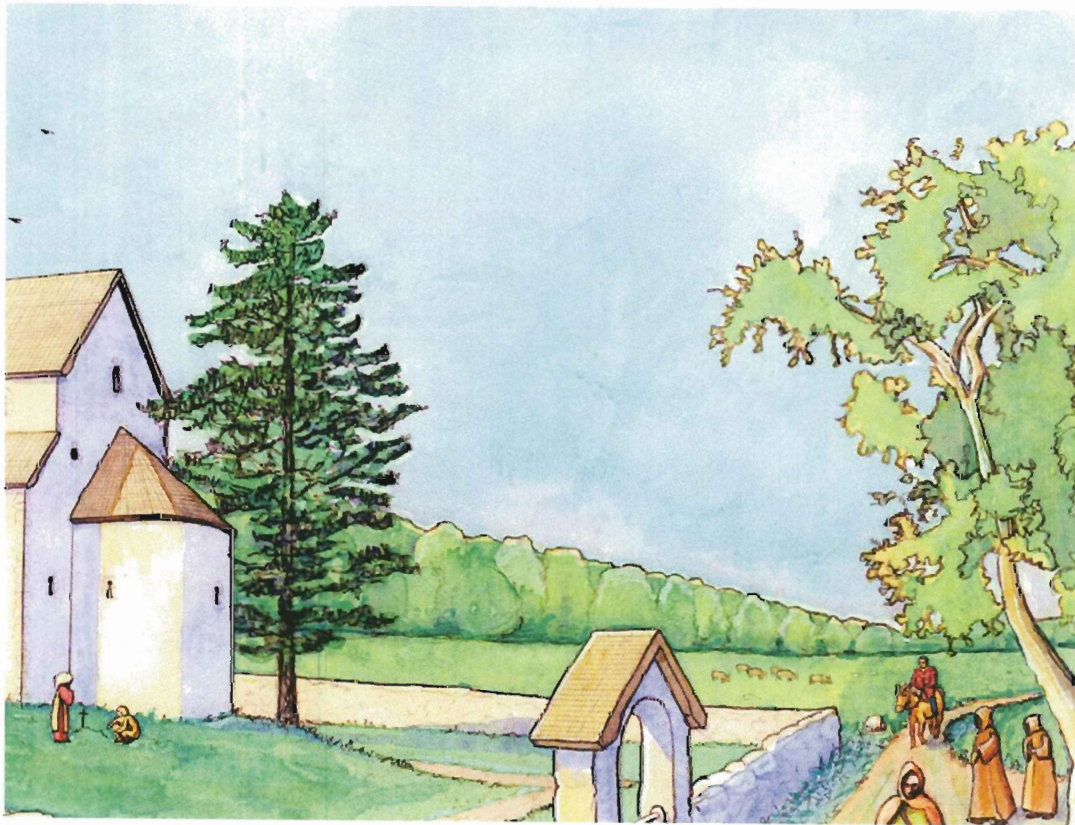
S:t Olofs kyrkoruin: Planritning med arkeologiska undersökningar 2000–2005 markerade. De mörkskraftrade ytorna visar de framtagna delarna av den äldre grundmuren (stenkyrka I). I väster har tillfogats den av Thordeman påträffade grundmuren (1923). De idag befintliga murarna och pelarna (stenkyrka II) är snedstreckade. Ursprungligen har det varit flera pelare, t.ex. bars tomt upp av 8 pelare i stället för 5 idag.

Rekonstruktion av kyrkans medeltida utseende. Jacques Vincent (bild), Jan O. M. Karlsson & Sten Tesch. Efter Tesch & Vincent 2003.

S:t Olofs kyrkoruin. Foto: Jacques Vincent.

Berit Wallenbergs Stiftelse har i hög grad bidragit till den Sigtunaforskning som skett under de senaste tjugo åren. Det gäller inte bara enskilda utgrävningar i Svarta jorden eller i någon av stadens kyrkor. Det gäller också en mer övergripande forskning kring Sigtunas uppkomst och hur stadsplan och bebyggelse förändrats genom tiden samt stadens roll i ett större sammanhang. Sammantaget har de forskningsinsatser som gjorts lett till en ny syn på Sigtunas tidiga historia. I äldre forskning betonades stadens roll som centrum för fjärrhandel och som direkt efterföljare till Birka. Idag är Sigtunas primära roll som maktpolitisk stödjepunkt för både kungamakt och kyrka en allmänt accepterad uppfattning. I denna ingår ett diskontinuerligt betraktelsesätt, dvs. att Sigtuna representerar något nytt i förhållande till Birka. Det är i det här sammanhanget som det maktpolitiska och sakrala stadsrummet i Sigtuna passar in.

Källorna till Sigtunas äldsta historia. Det skriftliga källmaterialet

Till skillnad från de flesta andra städer i det medeltida Sverige ligger Sigtunas storhetsperiod under 1000- och 1100-talen, dvs. före den egentliga urbaniseringen i Sverige. Det innebär att det finns mycket få skrivna källor som säger något om Sigtunas äldsta historia. Skriftligt källmaterial är dock inte bara brev och liknande, hit kan t.ex. också runinskrifter av olika slag och inskrifter på mynt räknas.

Ett trettiotal runstenar, hela eller fragmentariska, är kända från stadsområdet. I inskrifterna möter vi ett antal namngivna Sigtunabor(?) och ett friserigille. Runstenarna i Sigtuna med omnejd har också visat sig vara ett användbart källmaterial för tolkning av stadens roll i ett vidare sammanhang.¹¹ Ett unikt källmaterial är det dryga hundratalet runinskrifter på ben och föremål, som framförallt påträffats under de senaste tjugo åren. Dessa inskrifter ger en fantasieggande inblick i de äldsta Sigtunabornas föreställningsvärld och skriftlighet. Ett nyckelfynd från Sigtunautgrävningen är det s.k. kungabenet vars inskrift prisar kungens givmildhet, och som visar att gåvosamhället fortfarande var en realitet omkring år 1100 i Mälardalen.¹²

Att kungarna Olof Eriksson (Skötkonung) och Anund Jakob Olofsson slog mynt i Sigtuna (c:a 995-1030) är känt sedan länge. Det står också skri-

*"Kungabonet" kv. Trädgårdsmästaren, Sigtuna. Runinskrift på revben från ett nötkreatur.
Foto: Bengt A. Lundberg, Riksantikvarieämbetet.*

*Provavslag av bly Olof skötkonungsmynt. Kv. Urmakaren, Sigtuna. Myntet till höger är
slaget med en liknande stamp. Foto: Gabriel Hildebrand, Riksantikvarieämbetet.*

vet på mynten. De senaste tjugo årens utgrävningar har emellertid fördjupat vår kunskap om denna myntning och dess omfattning. Bl.a. har det troliga mynthuset identifierats genom fyndet av ett provavslag av bly.¹³ När den svenska myntningen återupptas efter c:a 150 år är det fortsatt Sigtuna som är i fokus. Ett provavslag för kung Knut Eriksson påträffades i kv. Trädgårdsmästaren.¹⁴ Sedan dess har ytterligare provavslag framkommit som tyder på en nästan kontinuerlig myntning från omkring 1180 och c:a hundra år framåt.¹⁵

Det finns också enstaka utländska skriftliga källor där staden Sigtuna skym-

tar förbi. Sigtunas omnämning i den fornisländska skaldediktningen från mitten av 1000-talet visar att Sigtuna var en ort som var välkänd vid de nordiska furstehoven.¹⁶ Snorri Sturlussons norska kungasagor "Heimskringla", som skrevs på 1200-talet, har av forskare periodvis betraktats sakna källvärde när det gäller beskrivningen av förhållanden under sen vikingatid och tidig medeltid. Arkeologiska undersökningar under de senaste decennierna har emellertid i viss mån reviderat den uppfattningen, t.ex. vad gäller skildringen av de äldsta norska städernas tillkomst.¹⁷

Sigtuna var tidigt en central plats för den kristna kyrkans etablering i Sverige. I början av 1060-talet inrättade ärkebiskop Adalbert i Bremen ett biskopssäte i staden. En källa som flitigt utnyttjats för tolkningen av de kyrkliga förhållandena i Skandinavien är Adam av Bremens verk om Hamburg-Bremenstiftets historia skriven omkring år 1070. Här beskrivs bl.a. biskop Adalvard den yngres Sigtunaséjour och det kristna Sigtuna som en motpol till det hedniska (Gamla) Uppsala.¹⁸ I det s.k. Florensdokumentet från 1120-talet omnämns Sigtuna bland andra tidiga stiftscentra. Denna värdighet upphörde någon gång mellan år 1134, då Sigtunabiskopen Henrik stupade vid slaget i Foteviken, och år 1164 då ärkebiskopssätet i (Gamla) Uppsala inrättades. Sigtuna är nämligen inte med i uppräkningslistan i ärkestiftets fundamentsbrev. Staden var emellertid även fortsatt en viktig centralort för kyrkan med prostensäte, ett flertal romanska kyrkor och en eller ett par klosterstiftelser.¹⁹ Ett brev utfärdat av påven Innocentius III omkring år 1215 visar den betydelse kyrkan fortfarande tillmätte staden. I brevet befaller biskoparna i Linköping, Strängnäs och Västerås att ge ärkebiskopen i Uppsala fullmakt att flytta katedralskyrkan eller biskopssätet till en plats, som kallas Sigtuna (?; förkortning "Sittm"), om detta är lämpligt.²⁰ Av skäl som idag är väl förborgade verkställdes inte flytten av ärkesätet förrän 1276, men då till den nygrundade staden Östra Aros (Uppsala). I övrigt vet vi mycket litet om de kyrkliga förhållandena i Sigtuna under sen vikingatid och tidig medeltid. Till viss utsträckning beror detta på det magra och bräckliga skriftliga källmaterialet. Minst två av de romanska stenkyrkorna revs dessutom redan under 1200-talets lopp, vilket innebär att de aldrig är omnämnda i något skriftligt källmaterial. Övriga kyrkor, förutom dominikankonventets högmedeltida tegelkyrka, revs eller lämnades att förfalla efter reformationen. Trots detta har Sigtunakyrkorna, både som monument och företeelser, alltsedan 1600-talet varit en av Sigtunaforskningens huvudfåror.

*Sigtuna StadsGIS med 360 arkeologiska undersökningar digitaliserade.
Efter Wikström 2005.*

Det arkeologiska källmaterialet

I förhållande till det skriftliga källmaterialet är det arkeologiska källmaterialet från Sigtuna mycket omfattande. Idag finns mer än 360 arkeologiska undersökningar och iakttagelser registrerade. Detta material har nyligen digitaliserats och sammanställts i ett Sigtuna StadsGIS.²¹ Som nämnts ovan uppvisar de äldre undersökningarna stora stratigrafiska brister. Många undersökningsytor har dessutom inte grävts i botten. Man måste också vara medveten om, att även om antalet arkeologiska undersökningar är stort, representerar de bara några få procent av de medeltida kulturlagren i Sigtuna. Det betyder att nya utgrävningsresultat snabbt kan ge underlag för nya tolkningar av historien. Och det är just vad de senaste 20 årens stora arkeologiska undersökningar har gjort. De nya resultaten har många gånger varit sensationella, såväl kvalitativt som kvantitativt, och successivt förtydligat platsens historiska och arkeologiska betydelse. Genom de nya resultaten har det också varit möjligt att sätta in de äldre utgrävningsresultaten i ett

Sigtuna StadsGIS kulturlagertjocklek. De vita fälten är de arkeologiska undersökningar som grävts i botten. Efter Wikström 2005.

nytt sammanhang. Trots att det gjorts många enskilda forskningsinsatser, både stora och små under de år som gått, är de stora materialpublikationerna och synteserna ännu inte gjorda. En förklaring till detta är det ojämna förhållandet mellan materialets omfattning och tillgängliga medel.

Sigtunakyrkorna har under 1900-talet främst behandlats av konst- och arkitekturhistoriker. Denna forskning har huvudsakligen varit inriktad på stilhistoriska analyser och byggnadshistoriska jämförelser, dvs. datering och härledning av stilhistoriska influenser. Uppfattningarna har varit mycket skiftande både vad gäller kyrkornas datering och deras byggnadshistoria.²² Kyrkorna är emellertid också arkeologiska objekt, vare sig de är synliga ovan markytan eller inte. Medan den konst- och arkitekturhistoriskt inriktade diskussionen mer eller mindre avstannat²³ har den arkeologiska forskningen kring Sigtunas äldsta kyrkohistoria blivit alltmer livaktig.²⁴ Inför husbyggnation i det medeltida stadsområdets västra kant (i kv. Nunnan) gjordes i mitten av 1980-talet viktiga gravfältsutgrävningar. Härvid undersöktes ett större sammanhängande område med tre senvikingatida skelettgravfält. Här

Olof Palmes utgrävning i museets trädgård 1915. Foto: Olof Palme.

kunde klart iakttas, att även om gravskicket var kristet, med mer eller mindre öst-västligt orienterade skelettgravar med ringa eller inga gravgåvor, så var gravarna inte anlagda runt en kyrkobyggnad.²⁵ För dessa tidiga kristna gravfält/"kyrkogårdar" utan kyrka har jag i ett tidigare sammanhang myntat begreppet *gravgård*.²⁶ Dessutom har vid skilda tillfällen under de senaste tjugo åren gravgårdar, kyrkor och kyrkogårdar berörts av andra exploateringsundersökningar. I flera fall har det varit frågan om ledningsgrävningar, som bl.a. givit möjlighet att avgränsa ett par av kyrkogårdarna. Även smärre forskningsinriktade utgrävningsprojekt har genomförts: i S:t Pers ruin (1971–72),²⁷ i S:t Lars ruin (1989)²⁸ samt i kyrkogrunnen i museets trädgård (1993 och 1995).²⁹ För några år sedan (2001) påbörjades ett forskningsprojekt "Sigtunas tidigmedeltida kyrkor i arkeologisk belysning", som hittills framförallt berört S:t Olofs ruin.³⁰

Det maktpolitiska stadsrummet. Stadsgården

Före Sigtunautgrävningen hade endast några enstaka huslämningar och delar av huslämningar undersökts, vilket innebar att det fanns en mycket begränsad uppfattning om vilka hustyper som var vanliga i det äldsta Sigtuna.³¹ Ett mått på Sigtunautgrävningens omfattning, i förhållande till tidigare utgrävningar, är det stora antalet undersökta huslämningar – c:a 180 stycken. I medeltal innebär det 4–5 hus på varje tomt inom de tio faser som kunde följas inom ramen för undersökningsytan. De fyra gårdarnas sammanlagda tomtbredd mot gatan är c:a 32 meter, vilket i snitt gör 8 meters bredd per tomt.³² Eftersom det endast skiljer någon eller några decimeter mellan varje tomt är regelbundenheten i tomtutläggningen är slående. Den

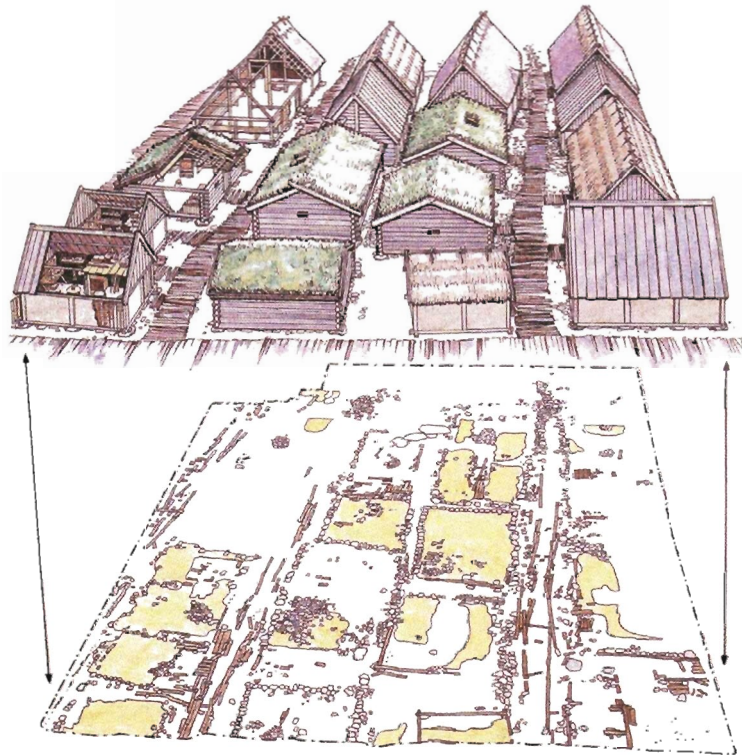

Bild 9. Fyra stadsgårdar, kv. Trädgårdsmästaren, Sigtuna. Rekonstruktion: Björn Pettersson. Teckning: Mats Vänehem. Efter Tesch 1998.

Sigtuna, kv. Trädgårdsmästaren fas 1. Planritningar tolkade av Mats Roslund & Björn Petersson. Efter Tesch 2001c.

bebyggda tomtens längd var ursprungligen 20–30 meter, men blev med tiden över 40 meter. Hur mycket längre är svårt att avgöra eftersom den delen låg utanför undersökningsytan.

Bebyggelsen på varje tomt utgjordes av en rad med hus, vanligtvis gavel mot gavel, längs med tomtens ena långsida. Utmed husraden sträcker sig en 1,5–2,5 meter bred passage eller långsmal gårdsplan vinkelrätt mot gatan. När det gäller de fyra stadsgårdar som undersöktes i kv. Trädgårdsmästaren

Sigtuna, kv. Trädgårdsmästaren fas 4. Planritningar tolkade av Mats Roslund & Björn Petersson. Efter Tesch 2001c.

är passagen gemensam för två gårdar med en osynlig tomtgräns mitt i. I en äldre forskningstradition tolkades dessa passager som tvärgränder, dvs. som en offentlig miljö.³³ Passagens privata karaktär, som en del av tomten, framgår mycket tydligt av att den närmast gatan är mycket trång för att sedan vidga sig in mot gården. Mellan varje gårdspår (husrad – passage – husrad) finns ett trångt drygt halvmeterbrett utrymme mellan husen, ett s.k. dropprum, som också fungerat som tomtgräns. Tack vare den stora grävningssytan

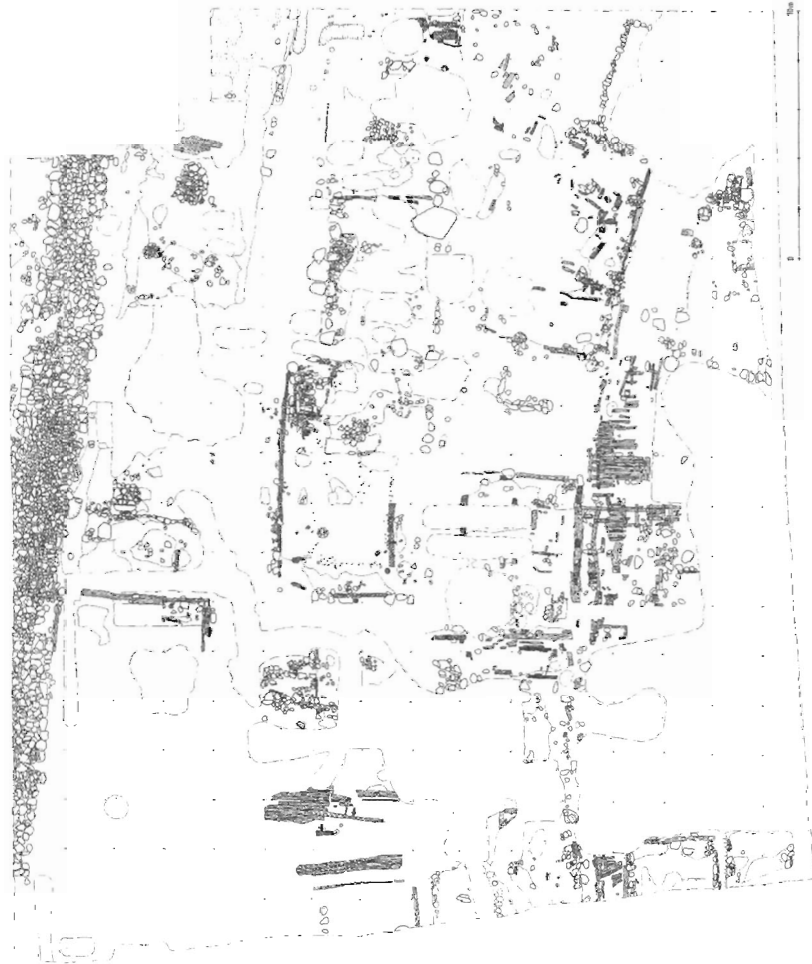
Rekonstruerade stadsplaner. Efter Tesch & Vincent 2003. 1000-talet.

framträder här ett mycket regelbundet bebyggelsemönster. Genom att titta på äldre intilliggande utgrävningar går det att konstatera att detta mönster återfinns över hela stadsområdet (husräcka – passage – husräcka – dropprum – husräcka – passage – husräcka – dropprum osv.). Sammanlagt utgörs den ursprungliga tomtutläggningen av drygt hundratalet stadsgårdstomter.

Sett över hela stadsområdet förekommer naturligtvis avvikelser eller avbrott i detta bebyggelsemönster, t.ex. i form av enstaka gränder vinkelrätt mot huvudgatan. I kv. Professorn 1, som undersöktes 1999–2000, framkom en mycket smal drygt meterbred tvärgränd eller nästan som ett utvidgat dropprum, som fungerade som en kombination av avfallsdike och gångstråk från huvudgatan och ner till stranden. På båda sidor av detta gångstråk påträffades välbevarade flätverksgården, som avgränsade gränden från de intilliggande tomterna, vilket visar dess offentliga karaktär.

Väster om de dokumenterade stadsgårdarna i kv. Trädgårdsmästaren, under och något snett i förhållande till nuvarande Nicolai gränd, undersöktes också en ursprunglig tvärgata. Till en början är gatan träbelagd, men i

början av 1100-talet får den en kraftig stenläggning. Gatubreddens är knappt 3 meter och kanterna markeras med en rad med större stenar. Den händelse som ligger bakom denna förändring kan vara byggandet av en rad stenkyrkor norr om bebyggelseområdet där transporter av sten kan ha krävt ett manifest underlag. Särskilt gäller det S:t Nicolaus kyrka som ligger i tvärgatans förlängning. Medan övriga kyrkor huvudsakligen byggdes av utvald och

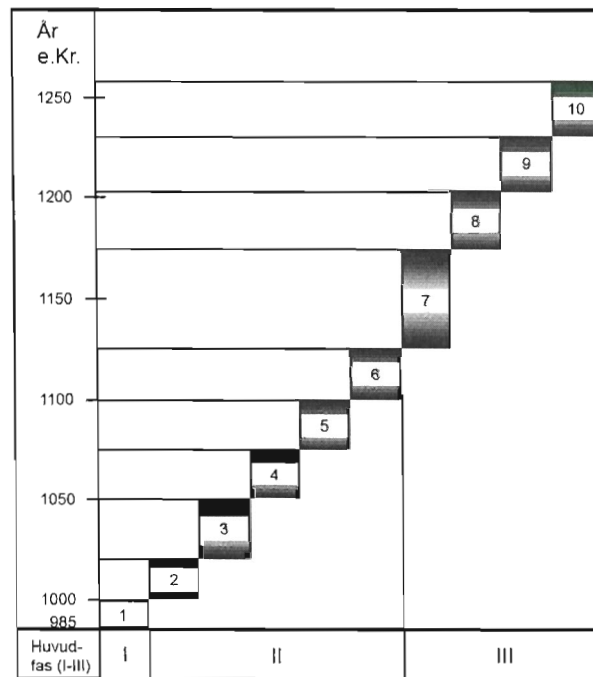

Sigtuna, kv. Trädgårdsmästaren fas 8. Planritningar tolkade av Mats Roslund & Björn Pettersson. Efter Tesch 2001c.

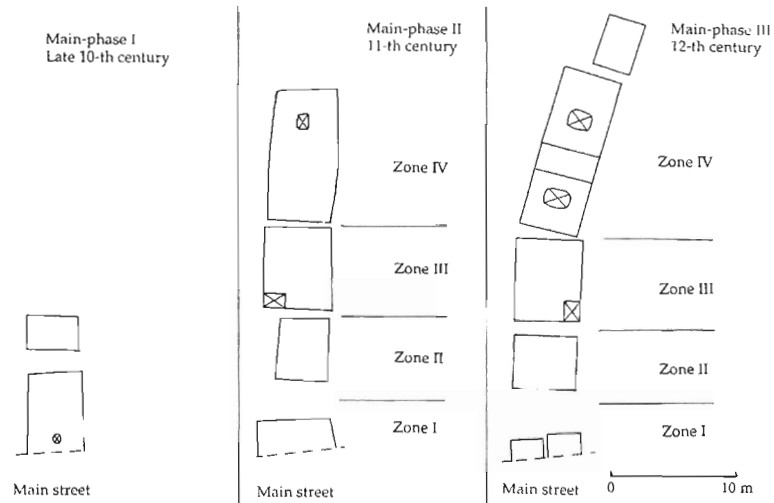
kluvan marksten ska S:t Nicolaus ha varit byggd av sandsten, som måste ha transporterats sjöledes, på båt eller släde, till Sigtuna.

De tio faserna i kv. Trädgårdsmästaren omfattar sammanlagt en tidsrymd av c:a 250 år, dvs. c:a 25 år per fas. Så regelbunden är naturligtvis inte verkligheten utan vissa faser är kortare, den första fasen mindre än tio år, medan andra är längre, upp till mer än 50 år.³⁴ Att se bebyggelsens utveckling fas för fas är en förenkling av ett mer dynamiskt skeende med fortlöpande ombyggnationer. Det som här kallas för en fas innebär att husen vid något tillfälle existerat samtidigt. Genom tiden sker emellertid inte några större förändringar av bebyggelsemönstret. När ett nytt hus ska byggas gör man det på platsen för ett tidigare hus. Vid två tillfällen sker dock avgörande förändringar, vilket gör att stadsgårdens utveckling i kv. Trädgårdsmästaren, indelas i tre huvudfaser.

Det märkliga är emellertid att det inte bara är tomt- och gårdsmönstret som verkar reglerat. Även bebyggelsen – de enskilda husen – följer ett bestämt mönster beroende på typ och funktion. Man kan från och med

Dateringen av faserna 1–10 från den arkeologiska undersökningen i kvarteret Trädgårdsmästaren 9–10, undersökt år 1988–1990. Detta resultat har legat fast sedan år 1997 och erhöles efter en grundlig studie av kulturlagertillväxt, stadsgårdsstruktur, dendrodateringar samt datering av vissa för sammanhanget viktiga föremål från den aktuella undersökningen. Efter Pettersson 2007.

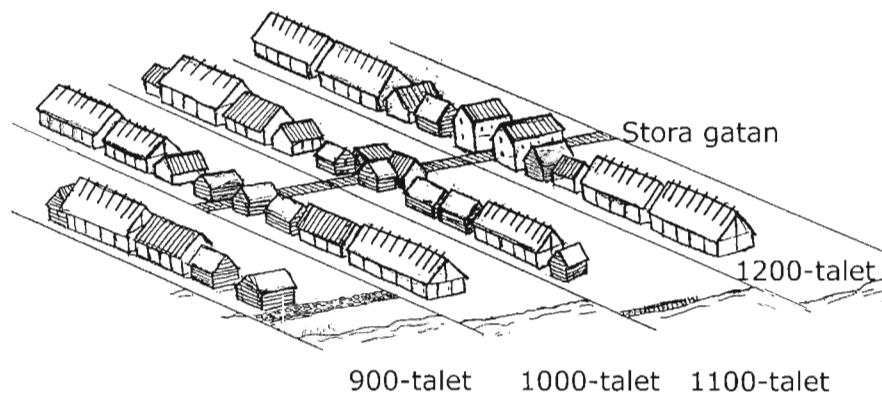
Sigtuna, kv. Trädgårdsmästaren. Stadsgårdens utveckling huvudfas I–III och zonindelning. Efter Pettersson 1995.

huvudfas II närmast tala om en zonindelning med fyra funktionellt bestämda zoner. Det faktum att husens typ och funktion vanligtvis samvarierar på vardera sidan om gårdspassagen visar att det är frågan om två separata hushåll – två gårdar. Zonindelningen kan beskrivas enligt följande: zon 1 närmast gatan med små enkla verkstadsbodar, zon 2 med relativt små förråds- eller multifunktionella hus, zon 3 dagligstugan med en hörneldstad eller rökugn och mer än meterbredda låga bänkar utmed väggarna, där man lagade mat och där gårdsfolket sov samt zon 4 med gårdens längsta och resligaste hus med eldstad i husets mittlinje, som tolkats som gårdsägarens festhall m.m. Genom frånvaron av stall och lador skiljer sig stadsgårdarnas utformning i 1000-talets Sigtuna markant från hur stadsgårdarna ser ut i städerna under en senare del av medeltiden. Detta innebär att det äldsta Sigtuna måste ha haft ett mycket speciellt förhållande till sitt omland, vilket jag ska återkomma till.

Under den korta första fasen i kv. Trädgårdsmästaren ligger det bara ett eller två hus på varje tomt (huvudfas I). I nästa fas och under alla 1000-talsfaserna (huvudfas II) är det genomgående 4–5 hus på varje tomt. Samtliga hus i den första fasen har i de flesta fall lerklinade flätverksväggar, i ett fall skiftesverksväggar. Däremot saknas knuttimrade hus, vilka först dyker upp i nästa fas. Det

vi ser här är sannolikt ett inflytande från slaviskt område där knuttimrade hus sedan flera hundra år ingått i byggnadstraditionen.

Alla hus i den första fasen har en centralt placerad eldstad på samma sätt som husen som ligger längst bak på varje tomt (zon 4) i de senare faserna. En enkel tolkning av skillnaden mellan fas 1 och 2 är att det visserligen är en avgörande förändring, men att den ändå kan ses som ett led i stadsgårdens utveckling från korta tomter med få hus till långa tomter med ett större antal hus. En annan och mer utmanande tolkning är att även de äldsta stadsgårdarna bestod av 4–5 hus och med samma zonindelning som i huvudfas II. Konsekvensen av ett sådant resonemang blir att huvudgatan inte tillhör grundläggningsfasen utan först nästa fas. Det innebär i sin tur att den ursprungliga tomtutläggningen endast omfattade en rad med tomter utmed den dåtida strandlinjen, kanske med en väg eller gata närmast stranden. De få utgrävningar som gjorts söder om Stora gatan motsäger inte detta resonemang. I kv. Professorn, snett emot kv. Trädgårdsmästaren, undersöktes 1999–2000 delar av tre stadsgårdar (zon 1 och 2 samt något av zon 3) även de orienterade mot huvudgatan, med zon 1 närmast gatan. Även här avviker husen i den äldsta eller två äldsta faserna från det senare reglerade mönstret. Denna bild av grundläggningsfasen, med endast en rad med stadsgårdar utmed en sjönära gata parallell med strandlinjen, avviker klart från de rekonstruktioner av den äldsta stadsplanen som tidigare gjorts. Det man kan säga är att den senare tolkningen av grundläggningsfasen speglar en mer dynamisk utveckling. Det som talar emot tolkningen är att hela bebyg-

Sigtuna, stadsgårdens utveckling från slutet av 900-talet till 1200-talet (huvudfas I–IV) med förslag till ny tolkning av huvudfas I. Teckning: Jacques Vincent.

gelsen måste ha rivits när huvudgatan lades ut tvärs över tomterna, för att möjliggöra att stadsgårdar kunde byggas på båda sidor om gatan. I varje fall är det ett uppslag för en fortsatt analys av stadens grundläggning och dess äldsta stadsplan.

Stadsplanen

Ett av de mest häpnadsväckande resultaten från utgrävningen i kv. Trädgårdsmästaren är att man kunde fastställa att staden var "anlagd" i ordets rätta bemärkelse. Här fanns inte tidigare någon mindre bosättning eller handelsplats, som successivt växer sig stor och så småningom utvecklas till en stad, utan här var jungfrulig mark. Den första åtgärd som vidtogs var att röja undan växtligheten. När väl detta var gjort mättes åttameterstomterna ut och markerades. Tydliga arkeologiska belägg för detta är de tidigare nämnda dikena, som grävts genom den ursprungliga markhorisonten ner i leran. Den uppkastade leran från de grävda dikena återfanns på markytan på båda sidor om dikena. Först därefter hade de första husen uppförts och kulturlagerbildningen påbörjats. Dikena tolkades alltså som primära tomtgränser, dvs. att dikena på det viset utgjorde det fysiska uttrycket för stadsgrundarens stadsplaneidé.³⁵

Resultaten från utgrävningen i kv. Professorn 1999–2000 har dock medfört att det syns nödvändigt att ompröva den ståndpunkten. Här framkom att dikena i tomtgränsen inte var ursprungliga utan grävts först i anslutning till fas 3. Trots det är tomtstrukturen mer eller mindre etablerad redan i fas 1. Anledningen till varför detta förhållande direkt kunde ses i kv. Professorn är den förfinade grävningsmetodik, att varje lager och konstruktion eller händelse undersöktes separat enligt en s.k. kontextuell undersökningsmetod.

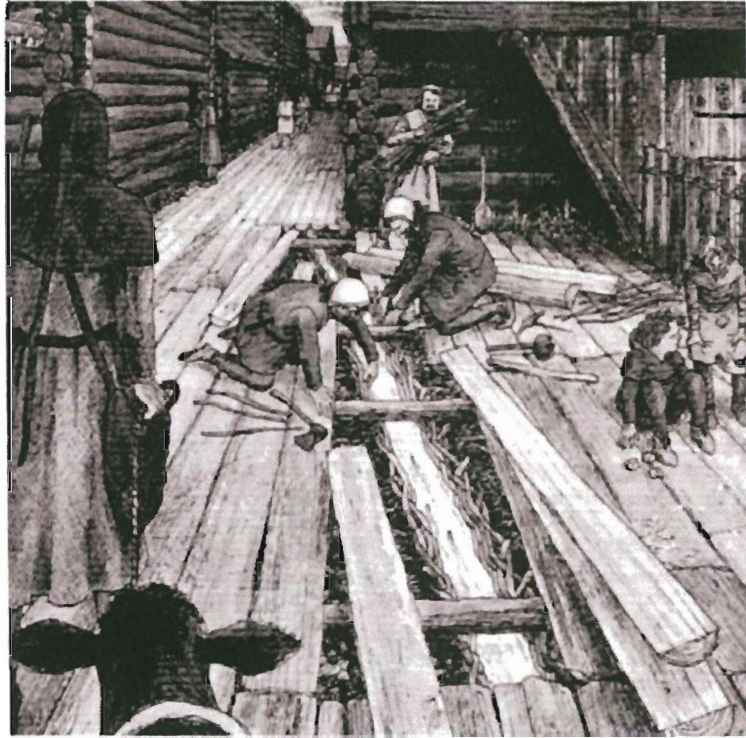
Vid en förnyad genomgång av ritningsmaterialet från kv. Trädgårdsmästaren, där den stratigrafiska grävningsmetoden mer var koncentrerad på konstruktionerna (husen) än på lagren, framgår att den tidigare preliminära tolkningen måste revideras.³⁶ Även här har dikena grävts först i fas 3 och har därmed ingenting med tomtutläggningen att göra. Deras primära funktion har varit att fungera som avloppsdiken, både för dagvatten och avfall. Indirekt, men inte exakt, markerar de också tomtgränsen. Dikenas sidor var bitvis klädda med plank, kluvor eller flätverk. Även passagen/gårdsplanen fick en ansiktslyftning i fas 3–4 genom att den brolagts och/eller stenlagts. Dikena har i varje fall delvis varit täckta. Anläggandet av dikena förutsätter

Stora Gatan under 1000-talet. Rekonstruktion: Jacques Vincent (bild) och Sten Tesch. Efter Tesch & Vincent 2003.

emellertid att avloppet kan föras vidare. Tyvärr är det mycket få utgrävningar i Stora Gatan som grävts i botten. Det finns dock en tvärprofil över Stora Gatan i förlängningen av Gröna Gränd utanför kv. Professorn. Denna profil visar att det även finns ett dike i Stora Gatans mittlinje, den gata som då var c:a 2,5 meter bred. Även här verkar det som dikesgrävningen inte tillhör anläggningsfasen utan fas 2. En enkel slutsats är att man först grävt huvudledningen och därefter, i nästa fas, de anslutande avloppsdikena.

Ett liknande, men bättre bevarat, och byggnadstekniskt mer avancerat avloppssystem har framkommit vid arkeologiska undersökningar i Söderköping. Dendrokronologiska dateringar visar att detta system anlades omkring år 1240.³⁷ Fragment av liknande system har även framkommit i Oslo, Bergen och Trondheim och är här daterade till 1100-talets andra hälft.³⁸

Oslo Gamlebyen avloppsdike under broläggning. Efter Keller & Schia 1997.

I Sigtuna har man alltså varit tidig med att bygga ut de kommunala nödvändigheterna. Det intressanta är att det sker i övergången mellan huvudfas I och II, som också enligt diskussionen ovan sammanfaller med en avgörande stadsplaneförändring.

Om man jämför med andra tidiga städer som Lund, Oslo och Trondheim är anläggandet av Sigtuna betydligt mer dynamiskt och bebyggelsen redan från början tät och "urban" till sin karaktär. Man skulle kunna säga att projektet Sigtuna var en succé redan från början. Till skillnad från övriga namngivna städer skulle emellertid denna framgångssaga inte vara i så många hundra år.

Ett kungligt och kristet projekt

Redan när de preliminära utgrävningsresultaten från kv. Trädgårdsmästaren diskuterades var det inte bara tomtgränsdikena, som tydde på att Sigtuna redan från början var en anlagd och planlagd stad. Lika mycket var det tomternas och bebyggelsens regelmässighet, som var de avgörande arkeologiska beläggen för en sådan tolkning. Svårare är det att arkeologiskt besvara frågan om vem som står bakom ett projekt av det här slaget. Även om det skriftliga källmaterialet lämnar oss i sticket, finns det några uppgifter att

Rekonstruerade stadsplaner. Efter Tesch & Vincent 2003. a) 1000-talet, b) 1100-talet, c) 1200-talet, d) 1300-talet – reformationen.

Oden anlägger Sigtuna. *Lavering av Pehr Hörberg 1812. Nationalmuseum. Illustration till Ynglingasagan beställd av Jean Baptiste Bernadotte. Bildens syfte är att visa en utifrån kommande furste (Oden = Bernadotte) som både stats- och stadsgrundare.*

utgå ifrån. Ynglingasagens omnämmande att det var guden Oden som var Sigtunas grundläggare kan vi dock lämna därhän av det enkla skälet att den plats som avses är Fornsigstuna (nuvarande Signhildsberg).³⁹ Namnet Sigtuna är alltså taget från en äldre plats, den vikingatida kungsgården Sigtuna som upphör ungefär vid samma tid som staden Sigtuna grundläggs. Med namnet Sigtuna medföljde också den prestige som namnet tidigare åtnjutit. Det är möjligt att namnöverföringen också ska ses som en provokation mot de gamla hedniska makthavarna.

I Snorri Sturlusons norska kungasagor "Heimskringla" framställs stadsgrundandet närmast som en dygd för kristna kungar. Trondheim, Oslo, Bergen och Sarpsborg tillhör de städer som Snorri nämner som kungligt anlagda. Jarlarna som fortsatt lutade sig mot den gamla tron framstår däremot som urbaniseringsfientliga.⁴⁰ I Olov Haraldsons saga kan vi läsa om hur det gick till när kungen lät återuppbygga Trondheim efter jarlarnas härjningar – "... og let bygge kongsgård och reiste Klemenskirken der, på det stedet den står ennå. Han merket ut tomter till gårder og ga dem till bønder og kjøpmenn eller andre som han likte, og som ville bygge".⁴¹ Snorres uttalande måste naturligtvis tas för vad det är, att det är en källa som är nedtecknad

mer än ett par hundra år efter den aktuella händelsen och där berättelsen också är präglad av den politiska situationen under 1200-talet. Likafullt visar de arkeologiska undersökningsresultaten såväl från Sigtuna som från de tidiga norska städerna att här finns ett korn av sanning att spinna vidare på:⁴² 1. att det är kungen som låter bygga kyrka i staden, 2. att kungsgården ligger i staden och inte utanför (jfr Birka-Adelsö), 3. att det är kungen som står bakom parcelleringen (tomtutläggningen) och 4. att kungen ger tomtorna till dem han tycker om.

Vilka är det då som kungen tycker om och vad fick kungen i gengäld för den generösa gåvan? Ett rimligt antagande är att dessa personer är de som stöder kungen när det gäller att bygga upp en maktsfär på kristen grund i Mälardalen. Genom rika gåvor till småkungar, hövdingar och andra "storbönder" skapades ett rike byggt på lojalitetsband mellan givare och mottagare. Förutom tomten i staden stod guldföremål, i synnerhet präktiga armringar, högt i kurs som prestigegåvor. Till skillnad från "vardagsädelmetallen" silver är guld vid den här tiden en sällsynthet i Norden och mytiskt laddat. "Den kloke smyckegivaren"⁴³/den mäktige guldslösaren⁴⁴/ den givmilde guldbrytaren⁴⁵" och liknande är vanliga kungaepitet i de norska kungasagorna. I Magnus den Godes saga minns man den döde kungen: "Han [dvs. kungen] klädde min arm med guld."⁴⁶ Även om det kan tyckas osannolikt, att en guldarmsring skulle kunna hamna i jorden och bli kvar där, har faktiskt ett sådant fynd gjorts i Sigtuna. På 1930-talet påträffades vid markarbeten en armsring av guld alldeles öster om Sigtunautgrävningen och i anslutning till Stora Gatan.⁴⁷ Guldepåer från vikingatid och tidig medeltid är emellertid inte vanliga i Mälardalen. Det är dock betecknande att flesta fynden är från det äldsta Sigtuna som Torun Zachrisson så träffande beskrivit "... som den plats där guld och människor möttes".⁴⁸ Men i Sigtuna finns inte bara guldepåerna, utan också tillverkningen, dvs. guldsmederna. Spår finns från flera utgrävningsplatser i centrala Sigtuna. Det finns också en koppling mellan guldsmede och mynttillverkning.⁴⁹

I Harald (Hårdråde) Sigurdsons saga möter vi den norska tronpretendenten när han på väg från Gårdarrike (Ryssland) passerar Sigtuna.⁵⁰ Året är 1045. Om det tillfället diktade Valgard, Haralds hovskald:

Armring av guld påträffad vid grundgrävning i kv. Trädgårdsmästaren på 1930-talet.
Foto: Historiska museet.

Guldhänge med fågelhuvud av Hiddensee-
typ. Höjd: 2,8 cm. Foto: Historiska museet.

Patris av brons använd som underlag för till-
verkning av runda guldspännen. Dess före-
komst i Sigtuna visar att en specialiserad
(dansk?) guldsmed skolad inom Hiddensee-
konsten varit verksam här.
Foto: Sigtuna museum.

Harald, du förde skeppet
med den vackraste last.
Omtalad förde du guld
från Gårdar i öster
Du styrde tryggt i stormen,
ståtliga konung.
Skeppet skred i sjögången
tills du skymtade Sigtuna.

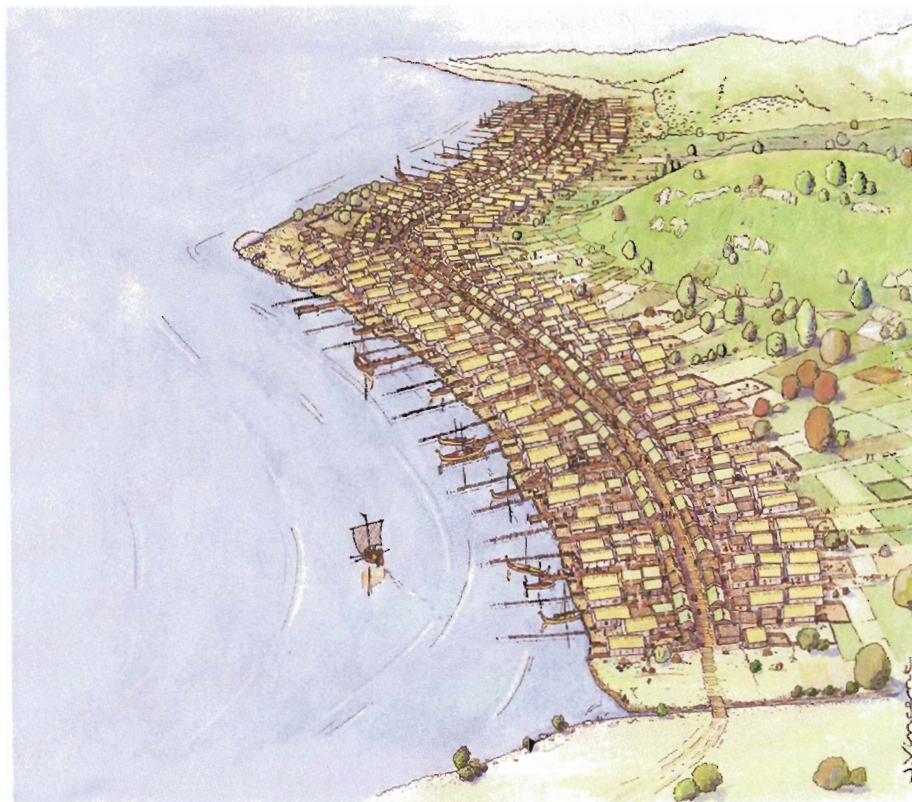
Den vackraste last utgjordes inte bara av guld. I skeppet fanns också Haralds nyblivna maka Elisabet, fursteparet Jaroslav och Ingegerds äldsta dotter. Enligt Tjodulf, en annan hovskald, hade Harald så mycket dyrbarheter med sig att hans skepp hade slagsida efter den stormiga färden:⁵¹

Skeppet rev oroligt hav
från Gårdar i öster
All svear gav dig sedan
stöd, hårdföre konung.
Haralds skepp lutade,
lastat med mycket guld
under det breda seglet.
Stormen ven hårt kring fursten.

I samband med utgrävningar i det dåtida strandbrynet har märkliga fynd gjorts som pekar på att dyrbarheter medvetet offrats i vattnet, en del kanske i samband med Haralds besök som tack för lyckosam färd och ankomst till Sigtuna.⁵²

När vi talar om kunglig givmildhet kan det vara lämpligt återknyta bekantskapen med "kungabenet" och dess runinskrift som i sin helhet lyder: "Kungen är frikostigast med mat. Han gav mest. Hans ynnest är stor." Inskriften är sannolikt formulerad som en artighet till kungen,⁵³ men den är också en utmärkt illustration till tesen att kungen bygger sin överhöghet på rika gåvor, dvs. gåvor som var svåra att övertrumfa. Till stadstomterna och guldföremålen kan således även överdådiga fester läggas.⁵⁴

Om vi fortsätter resonemanget ovan innebär det att det är "storbönderna" i Mälaronrådet som äger gårdarna i Sigtuna. Det är också i det ljuset som frånvaron av stall och lador på stadsgårdarna blir någorlunda begriplig. För dessa "storbönder" var det prestigefyllt att äga en stadsgård, dvs. att vara

Sigtuna, 1000-talets första hälft. Rekonstruktion: Jacques Vincent (bild) och Sten Tesch. Efter Tesch & Vincent 2003.

där, men inte att bo där. Det gör man på den fäderneärvda storgården på landet. I staden vistas man de stunder kungen är där. I övrigt håller man folk i staden bl.a. hantverkare, som försågs med förnödenheter från gården på landet (jfr med högadelns makalösa palats i 1600-talets Stockholm). I en nyligen utkommen avhandling diskuteras bl.a. hantverkets roll på Birka. Här flyttas fokus från själva produkten till makten över produktionen. Även om produktionen av t.ex. bronsspännen är omfattande är detta av sekundär betydelse för den som kontrollerar hantverkarna, "smederna" och produktionen. Det primära är att utåt framstå som en person som har både hantverkarna och den magiska processen kring deras verksamhet i sin hand. Den praktiska nyttan och handelsaspekten är på det viset starkt nedtonad.⁵⁵ En

sådan tankegång skulle mycket väl kunna appliceras på hantverksproduktionen i det äldsta Sigtuna. Den skulle också kunna förklara varför den ena typen av hantverk avlöser den andra. Först dominerar brons- och guldsmede sedan ben- och hornhantverket, främst tillverkning av eleganta sammansatta enkelkammar, men också rikt dekorerade skedar utan självklar användning. Under 1100-talets första hälft övergår kamtillverkningen i en massproduktion av enkla dubbelhelkammar, som också markerar en förändring av hantverkets roll.

Vilka är då dessa kristna "storbönder" och vilka storgårdar bodde de på? Arkeologiskt är dessa frågor naturligtvis mycket svåra att besvara. En utgångspunkt skulle dock kunna vara att här ingår de personer som det restes runstenar efter och inte minst de personer som lät resa stenarna. Av särskilt intresse i det här sammanhanget är ett område, sydväst om Sigtuna, som skiljer ut sig genom runstenar i sydiskandinavisk stil och exklusiva föremål med kopplingar till den danska kungamakten och som i övrigt bara finns i Sigtuna.⁵⁶ Andra frågor som t.ex. huruvida man betalade skatt för stadstomt, om den kunde hyras ut, om den gick i arv m.m. skulle föra alltför långt för att diskuteras i det här sammanhanget.

Innan vi överger det maktpolitiska stadsrummet för det sakrala stadsrummet är det hög tid att besvara de till synes enkla frågorna: när grundlades Sigtuna och av vilken kung? I den preliminära publikationen från Sigtunautgrävningen 1988–1990 angavs "stadens anläggningstid till 970-talet, troligtvis dess senare del".⁵⁷ Denna datering baserade sig främst på dendrokronologiska analyser av trävirke från de äldsta bebyggelsefaserna. Eftersom dateringarna är få och trävirket dåligt bevarat har vi med tidens gång kommit fram till en något "försiktigare" datering – omkring år 980. Naturligtvis är inte sista ordet sagt i denna fråga. Genom en fördjupad analys av stratigrafi, fyndmaterial och nya dendroprover går det förmodligen att komma fram till en säkrare datering.

När det gäller vilken kung det är som grundlade Sigtuna innebär den ena eller den andra dateringen inte någon skillnad. Klart kan sägas att det inte är Olof Eriksson Skötkonung, eftersom han knappt var mer än en yngling vid sitt trontillträde 995. Att Olof, i någon mening, var svenskarnas kung (OLAF REX SWEVO[rum]) och kung i Sigtuna (REX AN ZITUN), framgår av textbanden på de mynt han lät slå i Sigtuna.⁵⁸ I en tidigare forskningssituation, när man inte hade samma möjligheter till en stratigrafisk diskussion eller dendrokronologiska dateringar, var det därför naturligt att lotten föll på Olof Eriksson som Sigtunas grundläggare. Olof betraktas dessutom,

Mynt Olof Eriksson Skötkonung a) OLAF REX SWEVO(rum), b) samma mynts frånsida, c) SI(TUNE)DEI. Foto: Kungl. Myntkabinettet.

genom det förmenta dopet år 1008 i Sankt Sigfrids källa vid Husaby kyrka, som vår första kristna kung och en av de första kungarna som försökte upp-
rätta ett sammanhållet välde inom landet. Rimligtvis bör Olof ha varit kristen redan vid trontillträdet eftersom frånsidan av de mynt han lät prägla domineras av det kristna korset. En av de mest omtalade inskrifterna på mynten SI[TUNE]DEI tolkades tidigare som "Guds Sigtuna". Brita Malmer har dock övertygande visat att SIDEI bara är en variant av många för ortnamnet Sigtuna.⁵⁹ Om ynglingen var kristen, är det väl också rimligt att anta att fadern Erik Emundson Segersäll var kristen eller att han var kristen när det passade situationen, dvs. pragmatisk.⁶⁰ Kända fakta om kung Erik är emellertid i det närmaste obefintliga, men sannolikt var han kung redan före år 970. Det gör att han seglar in som den troligaste aktören bakom Sigtunas grundläggning. Det kan också röra sig om flera aktörer. En intressant fråga i sammanhanget är om de tidiga kungarna är sveakungar eller om de är främlingar i området, från Västergötland eller Östergötland, under dansk överhöghet eller rent av danskar.⁶¹ För de senare möjligheterna talar det faktum, att det är avsaknaden av reell makt, t.ex. i form av släktgods i Mälardalen, som gör grundläggningen av en maktpolitisk stödjepunkt som Sigtuna meningsfull.⁶²

Det sakrala stadsrummet

Medan den konst- och arkitekturhistoriskt inriktade diskussionen mer eller mindre avstannat,⁶³ har den arkeologiska forskningen kring Sigtunas äldsta kyrkohistoria blivit alltmer livaktig.⁶⁴ En skillnad mellan disciplinerna är att den arkeologiska forskningen inte bara omfattar de synliga monumenten – ruinerna – utan även de kyrkolämningar som idag är dolda under markytan samt kyrkogårdar med gravar och bogårdsmur eller annan kyrkogårdsvgränsning. Till detta kommer fyndmaterialet, framförallt det som påträffats utanför kyrkornas och kyrkogårdarnas ram, som kan kopplas till den kristna tron.⁶⁵ Genom att arbeta med hela det arkeologiska materialet har det varit möjligt att sätta in kyrkorna i ett större sammanhang – stadsplanen – och analysera hur den kyrkotopografiska situationen förändrats med tiden, från stadens äldsta tid fram till reformationen då Gustav Vasa fastlade den kyrkoorganisatoriska situation som fortfarande råder. Denna utveckling har jag delat in i fyra steg eller skeden:⁶⁶

1. Hallkult och gravgårdar (c:a 980–1050)
2. Privata träkyrkor med kyrkogårdar (c:a 1050–(1080)1100)
3. Privata stenkyrkor med kyrkogårdar i ett sakralt stadsrum (c:a (1080)1100–1200)
4. Sockenkyrkor och kyrkliga institutioner (c:a 1200-reformationen).

Från hallkult till sockenkyrkor

Anläggandet av Sigtuna är inte bara en maktpolitisk markering utan också en markering av en ny kristen ideologi och kultur. Av de gravgårdar som undersökts framgår att sigtunaborna är kristna redan under stadens äldsta skede. Några spår av träkyrkor från den äldsta kristna tiden har dock ännu inte påträffats. Eftersom utgrävningsytorna i de flesta fall varit blygsamma kan de ringa spår som en liten träkyrka i bästa fall avsätter vara svåra att upptäcka.⁶⁷

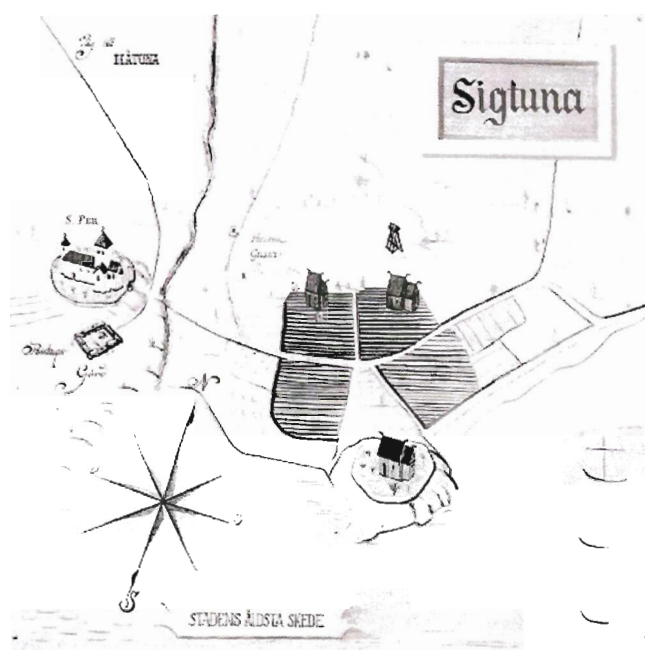
I Danmark, där man i hög grad nyttjat jordgrävda stolpar och väggrännor vid träkyrkobyggna, framgår ett mycket tydligt samband mellan tidiga träkyrkor och stenkyrkor. Inte minst har detta arkeologiskt belagts i Lund. Från slutet av 900-talet och till strax efter 1000-talets mitt uppförs inte mindre än elva stavkyrkor. Vid sekelskiftet 1100 har de i allmänhet ersatts av stenkyrkor.⁶⁸

I Norge där de byggnadstekniska förutsättningarna är andra är inget tim-

mer jordgrävt, varför man inte heller funnit några jordgrävda spår. Inte någon av de tidiga kända träkyrkorna är äldre än 1050. Man har därför antagit att det "pastorala arbetet" före 1000-talets mitt skett utan en speciell kyrkobyggnad. Mässan eller andakten hölls troligtvis i gårdens hall och de döda begravdes på vigda begravningsplatser. Huvudparten av de norska stavkyrkorna är byggda senare än 1150, då träkyrkorna redan spelat ut sin roll i Danmark.⁶⁹

I det medeltida Sverige har de äldsta stavkyrkoresterna, från Vänga i Västergötland, dendrodaterats till c:a 1065. Motsvarande småländska och gotländska fynd har inte daterats tidigare än 1100-talets början.⁷⁰ I Uppland har överhuvudtaget inte någon tidig träkyrka säkert belagts.⁷¹ Med reservation för att det inte grävts på rätt ställen och de diffusa spår en träkyrka avsätter kan en möjlig förklaring vara att det inte byggts några tidiga träkyrkor i Sigtuna och i Uppland överhuvudtaget, eller om man jämför med norska förhållanden i varje fall inte före 1000-talets mitt.⁷²

I Sigtuna finns dokumenterat ett tjugotal tidigkristna begravningsplatser – gravgårdar – belägna i en vid halvcirkel bakom bebyggelsen. Några grav-

Rekonstruktion av det äldsta Sigtuna av Erik Lundberg (1940-talet). Lägga märke till träkyrkorna, som det inte finns några arkeologiska belegg för, men som enligt den gängse bilden ska finnas där.

gårdar ligger i krönläge och har bevarade överbyggnader i form av små högar och stensättningar, men de flesta gravgårdar har idag inte några synliga gravmarkeringar ovan mark. Många gravar har framkommit i samband med schaktningsarbeten t.ex. i kv. Nunnan i stadens västra kant. Inte någon gravgård har dock undersökts i sin helhet. Antalet undersökta gravar på de tre gravgårdarna i kv. Nunnan är 29, 49 respektive 41. Om man antar att varje gravgård i snitt omfattar 50 gravar gör det omkring 1000 gravar under perioden c:a 980–1050. De som begravdes på gravgårdarna är enligt min mening inte gårdsägarna utan de som stod utanför ättgemenskapen: gårdsbrytar, husfolk, hantverkare, trälarna m.fl., det vill säga de som gårdsägarna

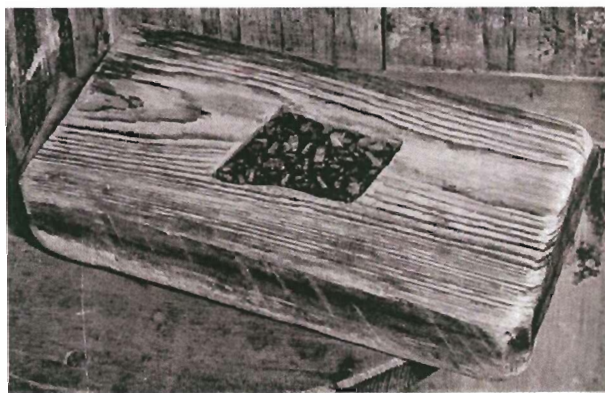
Uppland, Norrsunda sn, Valsta by och gravfält omkring år 1100. Bild: Mats Vänehem till utställningen Valhall eller Paradiset på Sigtuna museum 1997.

höll i staden för att sköta stadsgården. Gårdsägarna och deras familjer där-
emot begravdes bland förfäderna på gravfältet intill den egna familjegården
på landet.⁷³ Arkeologiska undersökningar av gravfält i Mälardalen har myck-
et tydligt visat att de vikingatida ättebackarna fortsatt användes en bit in i
1100-talet. Det gamla brandgravskicket samsas här med det nya kristna
gravskicket.⁷⁴ Det kan också vara förklaring till att tidiga träkyrkor inte är så
vanliga och att de inte påträffas där de förväntas, dvs. under de romanska
kyrkorna.

Om nu Sigtuna är en kristen stad redan från början hur kunde då den
kristna kulten utövas utan kyrkobyggnader? Under vikingatiden fungerade
hallbyggnaderna på storgårdarna bl.a. som rum för den hedniska kulten.
Sannolikt fortsätter detta bruk men nu med kristna förtecken, både på stor-
gårdarna på landet och på gården i staden. Hallen i staden, huset längst bak
på varje stadsgård (zon 4), fungerade som ett slags filial till gårdsägarnas
betydligt mer imponerande hallar på landsbygden, på den storgård där de
hade sitt huvudsakliga viste. Det är sannolikt i dessa hus som den kristna
eliten utövar sin andakt. Det finns också arkeologiska belägg för att stads-
gårdsmiljön har sakrala inslag. Det är nämligen i denna miljö som vi påträff-
ar föremål förknippade med kristen trosutövning: sepulkralstenar av gre-
kisk porfyrit, hängkors av metall m.m., små kors av trä, liturgiska elfbens-
kammar, skärvor från bysantinska amforor för olja och vin, kristna böner ris-
tade med runor på revben etc. I den kristna kulten, för att kunna fira mässa
eller andakt, är det invigda altaret det primära, inte kyrkobyggnaden som
sådan. Oavsett var kulten utövas symboliserar altaret den gudomliga närva-
ron. I det sammanhanget är i synnerhet sepulkralstenarna av stort intresse.

*Sepulkralsten av grekisk porfyrit,
slipad på alla sidor. Påträffad vid
utgrävning i kv. Professorn 2
1995–96, Sigtuna.
Storlek 7 x 3 x 1 cm.
Foto: Gabriel Hildebrand, Riks-
antikvarieämbetet.*

Resealtare. Furuskiva med en infälld sten av diabasporfyrit hittad i Hedareds stavkyrka från 1500-talet. Efter Näsström 1948. Enligt Ekhoﬀ 1914–1916 påträﬀades föremålet i ett skrymsle under prediksstolen. Troligtvis tillhör föremålet en tidigare träkyrka på platsen.

En sepulkralsten är ett invigt lock till en relikgömma i ett altarbord av sten eller trä. Den lilla stenplattan i altarbordet har setts som en symbol för lockhällen i Kristi grav. En träskiva med en infälld sepulkralsten, kanske inte större än att kalk och patén nätt och jämnt får plats, kunde också tjäna som ett flyttbart altare eller resealtare. Det är möjligt att man också kunde lägga en liten flat sten av det här slaget direkt på det bord där mässan skulle firas.⁷⁵ Inte mindre än sex sådana stenar har påträﬀats i Sigtuna. Förutom enstaka fynd av sepulkralstenar är ett tiotal lösa altarskivor med ram av trä kända från andra platser i Skandinavien. Antalet stenar påträﬀade i Sigtuna ställer emellertid staden i en särskild dager. Kanske har man importerat råvaran och förädlad den. Med ett flyttbart träaltare kunde mässan firas utan tillgång till en speciell kyrkobyggnad, och oavsett om gårdsägaren befann sig i staden eller hemma på gården på landet.⁷⁶ Vad gäller tillgången på präster i det äldsta Sigtuna kan vi bara gissa att de understundom var en bristvara. Samtidigt var det långt till Rom och man kan tänka sig att andakt och mässfirande inte alltid strikt följde kyrkans regler.

När biskop Adalvard den yngre höll mässa i Sigtuna i början av 1060-talet är det emellertid rimligt att tänka sig att det sker i en träkyrka – Sigtunas första domkyrka – sannolikt belägen på den tidigare kungsgårdstomten mitt i staden.⁷⁷ Kanske uppfördes under en kort period ytterligare några träkyrkor.⁷⁸ Redan mot slutet av 1000-talet byggdes den första stenkyrkan, en efterföljare till den första domkyrkan av trä. Av denna stenkyrka är endast grundmurarna bevarade. Kyrkan har varit c:a 28,0 meter lång och 12,4 meter bred. I anslutning till kyrkans södra sida fanns en tillbyggd "korsarm" med c:a 4,0 x 4,0 meters golvyta. I denna har flera gravar påträﬀats, vilket tyder på att utbyggnaden fungerat som gravkor.⁷⁹ Kyrkan har haft en grund

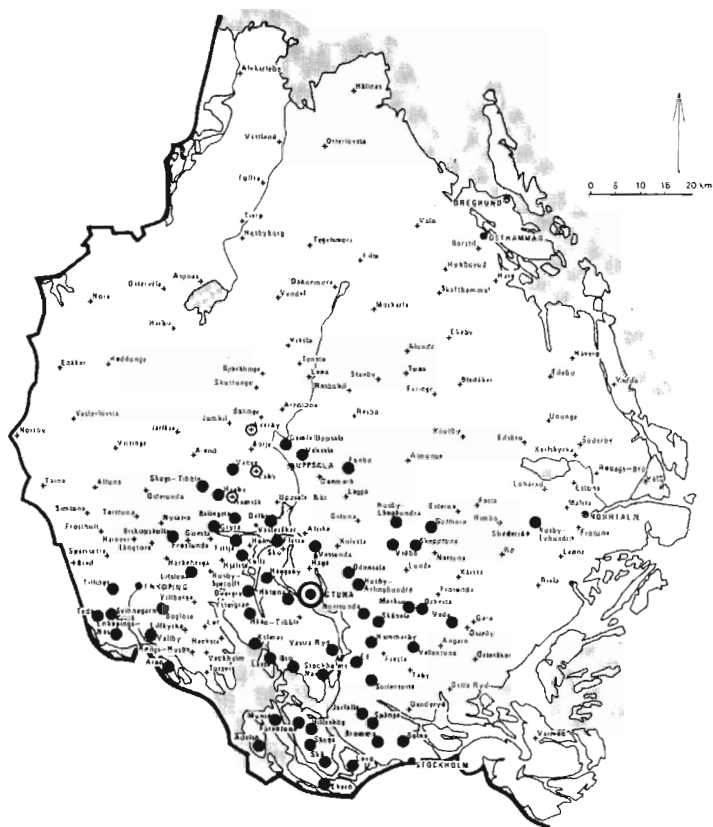

*Sigtuna, kyrkan i museets trädgård. Del av trappan och kryptans kalkbruksgolv.
Foto: Sigtuna museum.*

men bred absid, som ansluter direkt till långhusets väggar. Planformen är ovanlig och brukar benämnas absidsalskyrka. Ett par av de mer framträdande absidsalskyrkorna i Skandinavien har båda en krypta, och så har även Sigtunakyrkan.⁸⁰ Kryptan är invändigt 7,7 x 5,5 meter, men till skillnad från de andra kyrkorna är den belägen i kyrkans västra del. Två symmetriska trappor utgör förbindelselänk mellan kryptan och kyrkorummet.⁸¹ Höjdskillnaden från kyrkorummet och ner till kryptans golv är knappt en meter (halvkällare). Under kryptans kalkbruksgolv finns någon form av stenkonstruktion (kanske en gravkammare), som det inte varit möjligt att undersöka närmare.

Ovanpå kryptan har sannolikt varit ett mindre torn med ett läktarrum varifrån kyrkans patronus kunde följa mässan. Eftersom kryptkyrkor vanligtvis förknippas med helgonkult, som grav- eller minneskyrkor för biskopar och kungliga martyrer, bör kyrkan också ha intagit en central plats i Sigtunas sakrala stadsrum. Trapporna har i det sammanhanget varit en förutsättning för de processioner som kan ha passerat kryptan vid kyrkliga högtider.

Med uppförandet av en domkyrka i sten inleds en period av intensiv kyr-

*Romanska stenkyrkor i Uppland. Efter Bonnier 1987.
I bilden har Sigtuna markerats med en rund ring.*

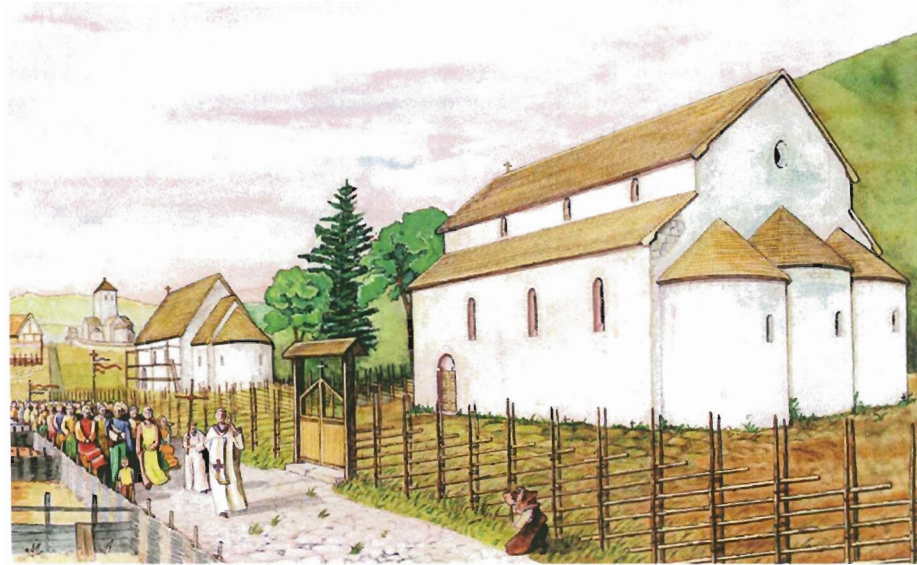
kobyggnadsverksamhet först i Sigtuna och senare under 1100-talet i omlandet. De romanska stenkyrkorna i Uppland är begränsade till ett område med c:a 4–5 mils radie från Sigtuna. Troligen speglar denna spridningsbild den ursprungliga omfattningen av Sigtunastiftets organiserade område. (Gamla) Uppsala däremot ligger i den norra kanten av de romanska stenkyrkornas utbredningsområde. De flesta av kyrkorna har kor med en halvrund avslutning, en absid, som också tolkats som en symbol för biskopens överhöghet.⁸²

Under 1100-talet börjar kungamaktens och kyrkans samhällliga position och funktioner att stapplande ta form. Kungamakten är mycket instabil

och samhällets elit utgörs av magnatfamiljer, löst sammanknutna genom äktenskapsallianser och släktskapsband. Kyrkan är ännu inte en enskilt politiskt handlande institution, utan utnyttjas av elitens medlemmar.⁸³ Det är mot denna bakgrund vi ska se den febrila byggnadsaktivitet som utbröt under 1100-talets första hälft. Stenkyrkorna är byggnadsverk som kräver en stor kapitalinvestering. De är i lika hög grad världsliga som kristna manifestationer, som uppförs av rikets mest inflytelserika personer och familjer. Kyrkorna byggdes alltså varken av eller för folket. Kyrkans ideologi legitimerade kungadömet och en ny samhällsordning.

Sigtunakyrkornas regelbundna placering utmed en nyanlagd gata och med domkyrkan "mitt i byn" (på den tidigare kungsgårdstomten) var inte bara en maktmanifestation. Den tyder också på en medveten planering vars syfte var att skapa ett sakralt stadsrum där både Gud och Konung hyllades. Staden som byggts för kungamaktens behov, hade nu också fått en tydlig kristen innebörd. Den nyanlagda stenlagda gatan, som bitvis är arkeologiskt belagd, fungerade sannolikt som en ceremoniell processionsväg vid de stora kyrkliga högtiderna. Vid varje kyrka, beroende på vilka relikier som fanns i kyrkan, ägde olika kulthandlingar och skådespel rum.⁸⁴ Nu hade mässan och de ceremonier som tidigare utförts i hallen definitivt flyttat ut i det sakrala stadsrummet och in i kyrkan. Det är frestande att se kung Inge den äldre (1079-1084, 1087-1110) som hjärnan bakom skapandet av det sakrala stadsrummet i Sigtuna. I så fall kanske det också är Inge den äldre som är begravd under kryptkyrkans golv.⁸⁵

Först under 1200-talets lopp kan vi se en helt utbyggd sockenorganisation med tillhörande församlingar. Den innebar en radikal förändring av det kyrkotopografiska rummet i Sigtuna och en förändring av dess sakrala karaktär. S:t Lars blev nu stadsförsamlingens kyrka och S:t Per och S:t Olof blev församlingskyrkor för den omgivande landsbygden. Övriga kyrkor revs, förutom S:t Nicolaus som var privat under hela medeltiden.⁸⁶ Det faktum att flera kyrkor revs ska inte tolkas som ett tecken på att Sigtunas storhetstid är förbi, utan snarare som ett uttryck för beslut vad gäller kyrkans organisation som antagits vid det 4:e Laterankonciliet i Rom i början av 1200-talet. Den nya tiden medförde också framväxten av kyrkliga institutioner i städerna. I Sigtuna inrättades ett dominikankonvent 1237 och ett hospital är känt senast 1267.

Processionsvägen. Kyrkan i förgrunden är S:t Nicolaus. Kyrkan längst bort är S:t Per och där emellan ligger en av de namnlösa kyrkorna riven före 1300. Rekonstruktion: Jacques Vincent (bild), Jan O. M. Karlsson & Sten Tesch. Efter Tesch & Vincent 2003.

Avslutning

Det maktpolitiska stadsrummet är tydligt redan från begynnelsen och under hela 1000-talet. Den reglerade stadsplanen, kungsgården i centrum, den regelmässiga byggnationen på stadsgårdarna, myntningen, guldets närvaro, frånvaron av påtagliga arkeologiska belägg för något omfattande hantverk – mer än tillverkning av vackra saker, eller handel – mer än statusobjekt från KievRus-riket och Bysans – är allt belägg för detta. Det sakrala stadsrummet däremot är tydligast under 1100-talet och det manifesta uttrycket för detta är det planmässiga uppförandet av stenkyrkorna: en kyrka på den gamla kungsgårdstomten och de övriga utmed en nyanlagd långgata bakom bebyggelsen. Den stenlagda tvärgatan, som undersöktes inom ramen för Sigtunautgrävningen, förbinder kyrkan i stadens mitt med de övriga. De stenlagda gatorna har tolkats som det kommunikativa "navet" i ett sakralt stadsrum präglat av kyrkliga processioner.

Oavsett om man väljer den enkla eller mer dynamiska tolkningen av grundläggningsfasen är den ett uttryck för ett kraftfullt initiativ och en

medveten planering. Detsamma kan sägas om tanken bakom och genomförandet av det sakrala stadsrummet. Kungamakten och kristendomen/kyrkan var därvidlag två sidor av samma mynt, ett beroendeförhållande som till en början mycket starkt vägde över till kungamaktens fördel. Även om de tidiga kungarnas reella makt var svag, mer av heterarki än hierarki,⁸⁷ var kristendomen/kyrkan ett medel att uppnå makt och kontroll. Så småningom, när den kyrkliga organisationen växt sig stark, skulle kampen komma att stå mellan en av kungamakten kontrollerad nationell kyrka och en av påvemakten styrd och från den världsliga makten fristående kyrka, ja rent av en kyrka med överhöghet över den världsliga makten.

Kristendomens och kyrkans roll som ett medel för att bygga upp ett rike framgår tydligt av det förhållandet att de manifesta kyrkliga markeringarna görs där där den reella kungamakten är svag, där man inte direkt kan utgå från lojalitetsband genom släktrationer och jordinnehav utan där man behöver en plats varifrån man kan bygga upp ett nätverk av vänskaps- och beroendeförhållanden med hjälp av giftermål och rika gåvor. Mot den bakgrunden blir platsen Sigtuna begriplig.

Noter

¹ Tesch (red.) 1989.

² Floderus 1941, Arbman 1942, *Situne Dei. Sigtuna Fornhems årsbok 1942-1952*.

³ Eklund 1984 s. 25 ff, Tesch 1990 s. 7 ff, Tesch 1998 s. 262 ff, Tesch 1999.

⁴ Douglas 1978 s. 50 ff.

⁵ Tesch 1989 s. 5 ff. Samtidigt med seminariet pågick rivningen av bebyggelsen på en närbelägen central tomt i kv. Trädgårdsmästaren, som skulle bebyggas. Såväl länsstyrelsen som riksantikvarieämbetet hade godkänt en alternativ grundläggningsmetod, som gick ut på att man skulle bygga ovanpå kulturlagren enligt den s.k. Bjerkingmetoden. Denna metod går ut på att kulturlagren inte grävs ut utan sparas under en betongplatta som vilar på stålplålar i förborrade foderrör. Det ovissa öde som väntade de aktuella kulturlagren upprörde seminariedeltagarna. Därför avfattades en resolution om att tomten måste grävas ut innan byggnationen, som sändes till berörda myndigheter. Så småningom startades genom kommunens försorg en insamling för att möjliggöra att den aktuella ytan kunde grävas ut. Den s.k. Sigtunautgrävningen 1988–90 startade i juni 1988 och pågick under två år. H.K.H. Carl XVI Gustaf var dess högste beskyddare.

⁶ Tesch (red.) 1990, 1998a s. 257 ff.

⁷ Tesch (red.) 1990.

⁸ *Bästa Sten Tesch!*

Varmt tack för den intressanta skriften om Sigtunautgrävningen. 1988 på hösten var jag där för allra sista gången – första gången o. 1916. Otaliga gånger har jag legat där i flera veckor för olika ändamål. Det har varit föreläsningsserier och debatter, studier i arkiv och bibliotek. Också uppmätningar i ruiner. 1936 gjorde jag uppmätningar i S:t Olovs ruin på professor Johnny Roosvals önskan.

S:t Olov befaras vara byggd med franska karolingiska kungsfot liksom Lovö kyrka. De torde båda ha byggts 1064–1066 då Sigtuna hade egen biskop. Samma måttssystem har också den lilla kryptkyrkan i Alvastra, som också är en absidsalskyrka med västtorn. S:ta Gertruds kyrka har samma plan, men är byggd med Hamburgfot eget nog. Är den kanske rent av äldre än den i Alvastra? S:ta Gertrud och kryptkyrkan i Alvastra Sverkersgård ha absiden lika bred som kyrksalen. Detta var den äldsta planen för kyrkor i östra Europa. Lovö och S:t Olov däremot ha haft en mindre absid i öster, men tornet är lika brett som absidsalen. S:t Olov och Lovö ha samma mått och rektangulära form på sitt torn.

Lovö kan dateras till alle murar genom tjocklek och runstensfynd m.m.

Den torde ha byggts av biskop Adalvard d.y. 1064-1066 samtidigt med S:t Olov. /Berit Wallenberg [Brevet är avsänt från Åkeshovs sjukhus i februari 1991.]

⁹ Dels kyrkan i museets trädgård 1993 och 1995/ Projektet "Kungsgård – biskopskyrka – torg", Tesch & Edberg (red.) 2001 dels S:t Olof 2001-2005 / Projektet "Sigtunas tidigmedeltida kyrkor i ett arkeologiskt perspektiv", Tesch 2001b, Fogelberg & Tesch 2002a–b, Tesch 2006a, Wikström 2006.

¹⁰ Fogelberg & Tesch 2002a-b, Tesch 2006a, "Het debatt om stenkyrkofynd" av Annika Castro Nilsson, i *Svenska Dagbladet* 9 oktober 2005.

¹¹ Zachrisson 1998, Kitzler 2002.

¹² Roslund 1990 s. 151 ff, Gustavson 1992, 1996.

¹³ Malmer et al. 1991, 1995.

¹⁴ Lagerqvist 1990 s. 95 ff.

¹⁵ Jonsson 1996 s. 45–48.

¹⁶ Strid 1989.

¹⁷ Christophersen 1989.

¹⁸ Hallencreutz 2001 s. 91 ff.

¹⁹ Förutom dominikankonventet grundat 1237, som föregicks av ett misslyckat grundläggningsförsök 1220-21, har bl.a. Tuulse 1968 och Lovén 2001 diskuterat möjligheten att det funnits en benediktinsk klosterstiftelse i Sigtuna.

Två kilometer norr om Sigtuna grundlades c:a 1160 ett cistercienserkloster, det första kända klostret i Svealand. Klostret flyttades emellertid till Säby (Julita) i Söder-

manland efter ett eller ett par decennier.

²⁰ Floderus 1941 s. 123 f.

²¹ Wikström 2005.

²² Se diskussion i Tesch 2006a.

²³ Senare bidrag se Bonnier 1989 och Lovén 1990.

²⁴ Även gravarna har blivit intressanta i det sammanhanget. Se Kjellström 2005.

²⁵ Hillbom 1987, Tesch 2001a s. 15 och Tesch 2001b, Pettersson i tryck.

²⁶ Tesch 2000 s. 14 ff.

²⁷ Redelius 1975.

²⁸ Redin 1997 s. 593 ff, Ottosson 1996 fig. 8.

²⁹ Projektet "Kungsgård – biskopskyrka – torg". Projektets arbetshypotes framgår av titeln, som beskriver den centralt belägna museitomtens medeltida utveckling. Tesch & Edberg (red.), *Biskopen i museets trädgård. En arkeologisk gåta* 2001.

³⁰ De planerade undersökningarna omfattar S:t Olof, S:t Nicolaus, S:t Per och kyrkan i museets trädgård. Med tiden och beroende på resultaten kan frågeställningarna utvecklas. Hittills har utgrävningar gjorts i S:t Olof 2001, 2002, 2004 och 2005 (Fogelberg & Tesch 2002a-b och 2003, rapportmanus, Tesch 2006a). Dessutom planeras en inventering och dokumentation av den stora mängd huggen byggnadssten som idag kan återfinnas som syllstenar, dörrstenar och trappstenar m.m. i hus och trädgårdar inom den medeltida stadskärnan. I Sigtuna museums samlingar finns dessutom ett stort antal byggnadsfragment tillvaratagna. Merparten av dessa stenar härrör från någon av stadens romanska kyrkor. I detta arbete ingår också att bestämma bergarten och dess proveniens samt att försöka bestämma byggnadsfragmentens funktion och plats samt i vilken byggnad de ingått.

³¹ Tesch 2001 s. 723 f.

³² En annan osäkerhetsfaktor när det gäller mätningen av tomtbredden beror på att den ursprungliga gatan var hälften så bred som idag, eller 2,5 meter mot 5,0 meter idag. Det innebär att den allra sydligaste delen av stadsgårdarna inte kunde grävas ut.

³³ Tesch 1979 s. 127 f.

³⁴ Pettersson 1995 s. 75 f.

³⁵ Tesch 1990 s. 29 f.

³⁶ Med viss reservation för att diken kan vara omgrävda och alla spår av äldre diken uttraderats.

³⁷ Broberg & Hasselmo 2001 s. 267 ff.

³⁸ Christophersen & Nordeide 1994 fig. 56b s. 81, del 2 kart, Herteig 1990 s. 76, 34 f, Schia 1987 s. 106 f, Keller & Schia 1987 s. 52 f.

³⁹ Nordiska kungasagor I s. 29.

⁴⁰ Hed Jakobsson 2003 s. 180.

- ⁴¹ Norges kongesagaer 1979 s. 244.
- ⁴² Christophersen 1989, Brendalmo 1994.
- ⁴³ Nordiska kungasagor I, 1993 Harald Hårfagers saga s. 106.
- ⁴⁴ Nordiska kungasagor I, 1993 Olav Tryggvasons saga s. 207.
- ⁴⁵ Nordiska kungasagor II, 1993 Olav den Heliges saga s. 263.
- ⁴⁶ Nordiska kungasagor III, 1993 Magnus den godes saga s. 31.
- ⁴⁷ Floderus 1941 s. 81.
- ⁴⁸ Zachrisson 1998 s. 89.
- ⁴⁹ Eilbracht 2004.
- ⁵⁰ Nordiska kungasagor III, 1993 Harald Sigurdssons saga s. 84.
- ⁵¹ Edberg 1996 s. 41.
- ⁵² Tesch 1996a s. 15 ff.
- ⁵³ Gustavson 1992 s. 166.
- ⁵⁴ Hed Jakobsson 2003 s. 242 ff.
- ⁵⁵ Hed Jakobsson 2003 s. 205 ff.
- ⁵⁶ Sawyer 1989, Duczko 1995.
- ⁵⁷ Tesch 1990 s. 30.
- ⁵⁸ Alldeles efter att Sigtunautgrävningen avslutats påbörjades en ny stor utgrävning i kv. Urmakaren (1990-91). Här gjordes ett sensationellt fynd, bl.a. ett myntstampsavtryck som innebar att Kung Olofs mynthus kunde identifieras. Vidare se Malmer et al. 1991.
- ⁵⁹ Malmer 1995.
- ⁶⁰ Enligt Adam av Bremen ska Erik Segersäll ha döpts i Danmark, men senare avfallit till hedendomen.
- ⁶¹ Andréen 1983, Carlsson 1997, Hed Jakobsson 2003, Hyenstrand 1989.
- ⁶² Andréen 1983, Tesch 1989 och senare.
- ⁶³ Senare bidrag, se Bonnier 1989 och Lovén 1990.
- ⁶⁴ I Anna Kjellströms avhandling *The Urban Farmer. Archaeoosteological Analysis of Skeletons from Medieval Sigtuna Interpreted in a Socioeconomic Perspective* (2005) analyseras 574 gravar från både grav- och kyrkogårdar i Sigtuna.
- ⁶⁵ Roslund 1997.
- ⁶⁶ Tesch 1997 och senare.
- ⁶⁷ Tesch 2001a.
- ⁶⁸ Cinthio 2002.
- ⁶⁹ Skre 1995, Lidén 1997 s. 209 ff.
- ⁷⁰ Ullén 1998 s. 200.
- ⁷¹ Tesch 2001b s. 29, Stolt 2001 s. 33 ff.
- ⁷² Vid utgrävningar av vikingatida gravfält i Uppland har det under de senaste decenni-

erna blivit alltmer uppenbart att många brukats en god bit in på 1100-talet. Det betyder att gravfälten transformerats till kristna begravningsplatser. Det betyder också att eventuella träkyrkor inte ska sökas på platsen för stenkyrkan utan i anslutning till gården och gravfältet. Ett bra exempel på ett sådant gravfält har undersökts vid Valsta i Norrsunda socken, c:a 1 mil sydöst om Sigtuna. Se Andersson 1997, 1998.

⁷⁴ Tesch 2000 och senare.

⁷⁴ Andersson 1998.

⁷⁵ Stolt 2001 s. 25 ff.

⁷⁶ Tesch 2001b s. 28 f.

⁷⁷ Kungsgården antas ha flyttats till stadens västra kant. I samband med detta avhystes flera stadsgårdstomter. I anslutning till den nya kungsgården uppfördes så småningom S:t Pers kyrka.

⁷⁸ Tesch 2000, 2001a, 2001b. Av en lycklig omständighet framkom för några år sedan, i kv. Magistern i stadsrådets västra kant indirekta belägg för en träkyrka. Här undersöktes tre rader med gravar som syntes ordna sig efter en kyrkobyggnad belägen norr om undersökningsschaktet. Kyrkogården verkar ha haft mycket kort varaktighet och någon stenkyrka byggdes aldrig på platsen.

Ett annat indirekt belägg framkom vid en undersökning som gjordes för att lokalisera Viby cistercienserkloster utanför Sigtuna. Härvid framkom grundmuren (utan kalkbruk) till en normalstor romansk stenkyrka med absid. Kyrkobygget hade aldrig fullföljts. Likafullt påträffades fyra skelettgravar i och intill kyrkan. En av gravarna som bestod av en kista gjord av hällar låg mitt i kyrkan. Graven som sannolikt är en patronatsgrav kan ha hört till en träkyrka inom ramen för den planerade stenkyrkan. Stenkyrkan bör vara påbörjad före c:a 1160, då klostret inrättades.

⁷⁹ Tesch 2001b s. 18.

⁸⁰ Kyrkan vid Sverkersgården på Omberg i Östergötland (Holmström 1999) och Gregoriuskirken/Olavskirken i Trondheim (Christophersen 1992).

⁸¹ Samma arrangemang finns också i de andra två kryptkyrkorna som är kända från medeltida svenskt område; kyrkan vid Sverkersgården (Holmström 1999) och Skara domkyrka (Wideen 1993).

⁸² Wienberg 1997.

⁸³ Hermanson 2000.

⁸⁴ Redelius 1999, Stolt 2001.

⁸⁵ Hallencreutz 2001, Tesch 2001b.

⁸⁶ Bonnier 1989 s. 12.

⁸⁷ Hermanson 2000.

Litteratur

- Andersson, Gunnar 1997. "A Struggle for Control. Reflections on the Change of Religion in a Rural Context in the Eastern Mälaren Valley", i Andersson, Hans et al. (red.), *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology*. Lund Studies in Medieval Archaeology 19, s. 353–372. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- 1998. "Från hedendom till kristendom", i Bratt, Peter (red.), *Fornetid i ny dager. Arkeologi i Stockholmstrakten*, s. 187–198. Stockholm: Raster i samarbete med Stockholms läns museum.
- Andrén, Anders 1983. "Städer och kungamakt – en studie i Danmarks politiska geografi före 1230", i *Scandia. Tidskrift för historisk forskning*, b. 49, nr 1, s. 31–76.
- Arbman, Holger 1942. "Sigtunaforskningen – ett arbetsprogram", i *Situne Dei. Sigtuna museums årsbok 1942*, s. 7–23.
- Bonnier, Ann Catherine 1987. *Kyrkorna berättar. Upplands kyrkor 1250–1350*. Upplands fornminnesförenings Tidskrift 51. Uppsala: Upplands fornminnesförening. [Diss. Stockholm.]
- 1989 "Sigtuna och kyrkorna", i Tesch, Sten (red.), *Avstamp – för en ny Sigtunaforskning. 18 forskare om Sigtuna*, s. 9–15. Sigtuna museum.
- Brendalsmo, Jan 1989. *Tønsberg før år 1000. Fra gård til by*. Varia. Oslo: Universitetets Oldsaksamling.
- Broberg, Birgitta & Hasselmo, Margareta 2001. "Urbana nödvändigheter – kommunala angelägenheter? Avloppssystem och sophantering i den medeltida staden", i Andrén, Anders et al. (red.), *Från stad till land. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson*. Lund Studies in Medieval Archaeology 29, s. 267–276. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Carelli, Peter 2001. *En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100- talets Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 29. Stockholm: Almqvist & Wiksell International. [Diss. Lund.]
- Carlsson, Anders 1997. "Birkas kungsgård på Adelsö och svearnas Fornsigstuna – två aristokratiska miljöer i Mälardalen", i Callmer, Johan & Rosengren, Erik (red.), – *gick Grendel att söka det höga huset –" arkeologiska källor till aristokratiska miljöer i Skandinavien under yngre järnålder*. Rapport från ett seminarium i Falkenberg 16–17 november 1995. Skrifter utgivna av Stiftelsen Hallands läns museer, Halmstad och Varberg, 9, s. 83–88. Halmstad: Hallands läns museer.
- Christophersen, Axel 1989. "Royal authority and early urbanization in Trondheim during the transition to the historical period", i *Archaeology and the urban economy. Festschrift to Asbjørn E. Herteig*. Arkeologiske Skrifter 5, s. 91–135. Bergen: Historisk museum.

- 1992. "Olavskirke, Olavskult og Trondheims tidlige kirketopografi – problem og perspektiv", i Supphellen, Steinar (red.), *Kongsmenn og krossmenn. Festskrift till Grethe Authén Blom*. Det Kongl. Norske videnskabers selskab, Skrifter 1, s. 39–67. Trondheim: Tapir.
- Christophersen, Axel & Nordeide, Saebjörg 1994. *Kaupangen ved Nidelva. 1000 års byhistorie belyst gjennom de arkeologiske undersökelsene på Folkebibliotekstomten i Trondheim 1973–1985*. Riksantikvarens skrifter 7. Trondheim: Riksantikvaren.
- Cinthio, Maria 2002. *De första stadsborna. Medeltida gravar och människor i Lund*. Eslöv: B. Östlings bokförlag Symposion.
- Cornell, Henrik 1920. *Sigtuna och Gamla Uppsala. Ett bidrag till kännedomen om de engelsk-svenska förbindelserna under 1000-talet*. Stockholm.
- Douglas, Marietta 1978. *Sigtuna*. Rapport Medeltidsstaden 6. Stockholm: Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer.
- Duczko, Wladyslaw 1995. "Kungar, thegnar, Tegnebyar, juveler och silverskatter. Om danskt inflytande under senvikingatid", i *Tor* 27, s. 625–662.
- Edberg, Rune 1996. "Blixten från Norden. Harald Hårdrådes besök i Sigtuna 1045", i Tesch, Sten & Edberg, Rune (red.), *Vikingars guld ur Mälarens djup. Tio artiklar med anledning av en utställning*. Meddelanden och Rapporter från Sigtuna museer 3, s. 41–44. Sigtuna: Sigtuna museer.
- Eilbracht, Heidemarie 2004. "Feinschmiede und Münzmeister – Ein Forschungsprojekt zum wikingerzeitlichen Metallhandwerk in Nordeuropa", i *Schmiedehandwerk in Mittelalter und Neuzeit. Beiträge des sechsten Kolloquiums des Arbeitskreises zur archäologischen Erforschung des mittelalterlichen Handwerks*. Soester Beiträge zur Archäologie 5, s. 33–46. Soest: Westfälische Verlagsbuchhandlung Mocker & Jahn.
- Ekhoff, Emil 1914–16. *Svenska stavkyrkor jämte iakttagelser över de norska samt redogörelse för i Danmark och England kända lämningar av stavkonstruktioner*. Monografier Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien 9. Stockholm: Cederquist.
- Eklund, Karl Johan 1984. "Tankar på schaktkanten. Om Sigtuna-forskningen igår och idag", i *Kulturminnesvård* 1, s. 25–27.
- Floderus, Erik 1941. *Sigtuna. Sveriges äldsta medeltidsstad*. Stockholm: Geber.
- Fogelberg, Kerstin & Tesch, Sten 2002a. "Utgrävningar i S:t Olofs kyrka", i *Populär arkeologi* 2, s. 37–38.
- 2002b. *Utgrävningar i S:t Olofs kyrkoruin 2001–2002*. Preliminär rapport. Sigtuna: Sigtuna museum.
- Gustavson, Helmer 1992. "Runfynd 1989 och 1990", i *Fornvännen* 87, s. 153–174.
- 1996. "Runornas Sigtuna", i Tesch, Sten & Edberg, Rune, *Vikingars guld ur Mälarens djup. Tio artiklar med anledning av en utställning*. Meddelanden och Rapporter från Sigtuna museer 3, s. 33–35. Sigtuna: Sigtuna museum.

- Hallencreutz, Carl F 2001. "Vem var den gåtfulle sigtunabiskopen? Det stiftshistoriska perspektivet", i Tesch, Sten & Edberg, Rune 2001 (red.), *Biskopen i museets trädgård. En arkeologisk gåta*. Sigtuna museers skriftserie 9, s. 91–108. Sigtuna: Sigtuna museum.
- Hed Jakobsson, Anna 2003. *Smältdeglars härskare och Jerusalems tillskyndare. Berättelser om vikingatid och tidig medeltid*. Stockholm Studies in Archaeology. Stockholm: Stockholms universitet. [Diss. Stockholm.]
- Hermanson, Lars 2000. *Släkt, vänner och makt. En studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark*. Avhandlingar från Historiska institutionen, Göteborgs universitet 24. Göteborg: Historiska institutionen. [Diss. Göteborg.]
- Herteig Asbjørn E. 1990. *The buildings at Bryggen: their topographical and chronological development*. The Bryggen papers. Main series 3. Bergen: University of Bergen.
- Hillbom, Eva 1987. "Kvarteret Nunnan" [del av Svensson, Kenneth. Sigtuna.], i Andrae, Tiiu & Hasselmo, Margareta & Lamm, Kristina (red.), *7000 år på 20 år. Arkeologiska undersökningar i Mellansverige*. Riksantikvarieämbetet, Byrån för arkeologiska undersökningar UV, s. 230–234. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Holmström, Marie 1999. "Alvastra i statsbildningstid", i *Forskaren i fält. En vänbok till Kristina Lamm*, s. 149–160. Stockholm: Riksantikvarieämbetets förlag.
- Hyenstrand, Åke 1989. *Sverige 989. Makt och herravälde 1*. Stockholm Archaeological Reports 24. Stockholm: Arkeologiska institutionen.
- Jonsson, Kenneth 1996. "Nya bidrag till Sigtunas mynthistoria", i Tesch, Sten & Edberg, Rune (red.), *Vikingars guld ur Mälarens djup. Tio artiklar med anledning av en utställning*. Meddelanden och Rapporter från Sigtuna museer 3, s. 45–48. Sigtuna: Sigtuna museum.
- Keller, Karl-Fredrik & Schia, Erik 1994. *Middelalderbyen i Oslo. En rekonstruksjon*. Oslo: Prosjekthuset.
- Kitzler Ähfeldt, Laila 2002. *Work and Worship. Laser Scanner Analysis of Viking Age Rune Stones*. Theses and Papers in Archaeology B:9. Archaeological Research Laboratory. Stockholm: Arkeologiska forskningslaboratoriet. [Diss. Stockholm.]
- Kjellström, Anna 2005. *The Urban Farmer. Archaeosteological Analysis of Skeletons from Medieval Sigtuna Interpreted in a Socioeconomic Perspective*. Theses and Papers in Osteoarchaeology 2. Stockholm: Osteoarkeologiska forskningslaboratoriet. [Diss. Stockholm.]
- Kjellström, Anna & Tesch, Sten & Wikström, Anders 2006. "Inhabitans of a sacred townscape. An archaeological and osteological analysis of skeletal remains from late Viking age and Medieval Sigtuna, Sweden", i *Acta Archaeologica* 76.
- Lagerqvist, Lars O. 1990. "Sensation – mynttillverkning i Sigtuna på 1180-talet", i Tesch, Sten (red.), *Makt och människor i kungens Sigtuna. Sigtunautgrävningen 1988–90. 28 artiklar om de preliminära resultaten från den arkeologiska undersökningen i kv. Trädgårdsmästaren 9 och 10, Sigtuna*, s. 95–97. Sigtuna: Sigtuna museer.

- 1994. *Myntningen i Sigtuna. Ett tusenårsjubileum*. Eskilstuna: Tumba Bruk Myntverket.
- Lidén, Hans Emil 1997. "Kirkene bygges", i Havardsholm, Jørgen (red.), *Nyt lys på middelalderen*, s. 209–220. Oslo.
- Lovén, Christian 1990. "Romanska storkyrkor i Sverige", i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 20, s. 7–26.
- 2001. "Kloster, klosterliknande inrättningar och klostertraditioner", i *Fornvännen* 4, s. 243–266.
- Malmer, Brita & Ros, Jonas & Tesch, Sten 1991. *Kung Olofs mynthus i kvarteret Urmakaren, Sigtuna*. Sigtuna museers skriftserie 3. Sigtuna: Sigtuna museum.
- Malmer, Brita 1995. "Från Olof till Anund. Ur Sigtunamyntningens historia", i *Myntningen i Sverige 995–1995. Numismatiska meddelanden* 40, s. 9–26. Stockholm: Svenska Numismatiska föreningen.
- Nilsson, Bertil 1999. *Sveriges kyrkohistoria. 1. Missionstid och tidig medeltid*. Stockholm: Verbum i samarbete med svenska kyrkans forskningsråd.
- Nordiska kungasagor I – III* [Sturluson, Snorre] 1991–1993. Översättning från isländskan av Karl G. Johansson. Stockholm: Fabel Bokförlag.
- Norges kongesagaer* [Sturluson, Snorri] 1979. Hødnebo, Finn & Magerøy, Hallvard (red.). Oslo: Gyldendal.
- Näsström, Gustaf 1948. *Forna dagars Sverige. Kulturhistorisk bilderbok om hedenhös och medeltid*. I. Stockholm: Bonnier.
- Ottoson, Mikael 1996. *Stadskyrkor berättar om medeltidens Sigtuna och Skara*. C-uppsats i medeltidsarkeologi. Lund: Arkeologiska institutionen. [Stencil.]
- Pettersson, Björn 1990. "Stadsgården – hus och hemmiljö", i Tesch, Sten (red.), *Makt och människor i kungens Sigtuna. Sigtunautgrävningen 1988–90. 28 artiklar om de preliminära resultaten från den arkeologiska undersökningen i kv. Trädgårdsmästaren 9 och 10, Sigtuna*, s. 38–49. Sigtuna: Sigtuna museer.
- 2007 (under utgivning). "Kammakeriavfallets spridning på en tidigmedeltida stadsgård", i *Situne Dei 2007. Årsskrift för Sigtunaforskning utgiven av Sigtuna museum*.
- (in print). *Arkeologiska undersökningar i kv. Nunman 1987, Sigtuna*. Meddelanden och Rapporter från Sigtuna museum. Sigtuna: Sigtuna museum.
- Redelius, Gunnar 1975. *Sigtunastudier. Historia och byggnadskonst under äldre medeltid*. Stockholm. [Diss. Stockholm.]
- 1999. *Sankt Olofs kyrka i Sigtuna*. Diskussionsunderlag för seminarium 8/9 1999. Konstvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet. [Stencil.]
- Redin, Lars 1997. "Med ögonvråns förlängda seende", i Åkerlund, Agneta et al. (red.), *Till Gunborg. Arkeologiska samtal*. Stockholm Archaeological Reports 33, s. 593–601. Stockholm: Arkeologiska institutionen.

- Roslund, Mats 1990. "Runor – magi och meddelanden. Kulturkontakter och varuutbyte 970–1200", i Tesch, Sten (red.), *Makt och människor i kungens Sigtuna. Sigtunautgrävningen 1988–90. 28 artiklar om de preliminära resultaten från den arkeologiska undersökningen i kv. Trädgårdsmästaren 9 och 10, Sigtuna*. Sigtuna: Sigtuna museer.
- 1997. "Crumbs from the rich man's table. Byzantine finds in Lund and Sigtuna c. 980–1250", i *Visions of the past. Trends and traditions in Swedish medieval archaeology*. Lund Studies in Medieval Archaeology 19, s. 239–297. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Sawyer, Birgit 1989. "Vikingatida runstenar – i Sigtuna och övriga Skandinavien", i Tesch, Sten (red.), *Avstamp för en ny Sigtunaforskning. 18 forskare om Sigtuna*, s. 88–93. Sigtuna: Sigtuna museer.
- Sawyer, Peter 1991. *När Sverige blev Sverige*. Occasional Papers on Medieval Topics 5. Skara: Viktoria bokförlag.
- Schia, Erik 1987. "Bebyggelserester og datering. Topografi og Bebyggelseutveckling. Bygården", i Schia, Erik (red.), *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo, b. 3 "Søndre felt", Stratigrafi, bebyggelserester og daterende funngrupper*, s. 41–228. Ervik: Universitetsforlaget.
- Skre, Dagfinn 1995. "Kirken før sognet. Den tidligste kirkeordningen i Norge", i Liden, Hans-Emil (red.), *Mötet mellom hedendom og kristendom i Norge*, s. 170–233. Oslo: Universitetsforlaget.
- Stolt, Bengt 2001. "Boktyngder och bärbara altarskivor", i *Kyrkliga sällsynheter på Gotland och annorstädes*, s. 25–42. Visby: Ödin.
- Strid, Jan Paul 1989 "Sigtuna i myt och verklighet", i Tesch, Sten (red.), *Avstamp för en ny Sigtunaforskning. 18 forskare om Sigtuna*, s. 106–114. Sigtuna: Sigtuna museer.
- Tesch, Sten (red.) 1989. *Avstamp för en ny Sigtunaforskning. 18 forskare om Sigtuna. Heltagsseminarium kring Sigtunaforskning den 26 november 1987*. Sigtuna: Kommittén för Sigtunaforskning och Sigtuna museer.
- 1990. *Makt och människor i kungens Sigtuna. Sigtunautgrävningen 1988–90. 28 artiklar om de preliminära resultaten från den arkeologiska undersökningen i kv. Trädgårdsmästaren 9 och 10, Sigtuna*. Sigtuna: Sigtuna museer.
- 1990. "Stad och stadsplan", i *Makt och människor i kungens Sigtuna. Sigtunautgrävningen 1988–90. 28 artiklar om de preliminära resultaten från den arkeologiska undersökningen i kv. Trädgårdsmästaren 9 och 10, Sigtuna*, s. 23–37. Sigtuna: Sigtuna museer.
- 1996a. "Äntligen hemma! Offergåvor och husplattformar vid Mälarens strand. Piraterna år 1187 knäckte inte Sigtuna. Myntningsfynd från 1200-talet ger staden en ny historia", i Tesch, Sten & Edberg, Rune (red.), *Vikingars guld ur Mälarens djup. Tio artiklar med anledning av en utställning*. Meddelanden och Rapporter från Sigtuna museer 3, s. 13–20, 49–51. Sigtuna: Sigtuna museer.

- 1996b. "Sigtuna – Royal stronghold and early town", i Nilsson, Lars & Lilja, Sven (red.), *The Emergence of Towns: Archaeology and Early Urbanization in Non-Roman, North-West Europe*. The Swedish Institute of Urban History 75 years anniversary symposium. Stockholm: Stockholm university.
 - (red.) 1997. *Mariakyrkan i Sigtuna. Dominikankonvent och församlingskyrka 1247–1997*. Sigtuna museers skriftserie 7. Sigtuna: Sigtuna museer.
 - 1998. "Sigtuna – rikets första stad", i Bratt, Peter (red.), *Forn tid i ny dager. Arkeologi i Stockholmstrakten*, s. 157–173. Stockholm: Raster i samarbete med Stockholms läns museum.
 - 1999. "Sigtunas förhärjning år 1187 – myt och verklighet", i Bratt, Peter & Lundström (red.), *Yngre järnålder och historisk arkeologi i Stockholms län*. Två seminarier på Stockholms [läns] museum, s. 89–98. Stockholm: Stockholms läns museum.
 - 2000. "Det sakrala stadsrummet. Den medeltida kyrkotopografin i Sigtuna", i *Medeltidsarkeologisk tidskrift* 1, s. 3–26.
 - 2001a. "Från hall till kyrka. Kristen kult och kyrkobyggande i 1000-talets Sigtuna", i *Populär Arkeologi* 2, s. 14–16.
 - 2001b. "Olof Palme, S:ta Gertrud och Sigtunas medeltida kyrkotopografi", i Tesch, Sten & Edberg, Rune 2001 (red.), *Biskopen i museets trädgård. En arkeologisk gåta*. Sigtuna museers skriftserie 9, s. 9–44. Sigtuna: Sigtuna museer.
 - 2001c. "Town Yards and Town Planning in Late Viking Age and Medieval Sigtuna, Sweden", i Manfred Gläser (red.), *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie III, der Hausbau*.
 - 2004 "Stadsplan och stadsbyggnad i Sigtuna och Kiev / Town planning and town building in Sigtuna and Kiev", i *Olga & Ingegerd – Vikingafurstinnor i öst / Viking Princesses. Historiska Nyheter*, s. 30-35. Stockholm: Statens historiska museum.
 - 2006a. (under tryckning) "På fast grund. Om det äldsta stenkyrkobyggandet i Sigtuna". Nordiskt kyrkoarkeologiskt möte 2004, Vest-Agder (Norge). *Hikuin. Kirkearkæologi i Norden* 8. Viborg.
 - 2006b. (under tryckning) "'Cum grano salis' – Salt and prestige. Late Viking Age and Early Medieval T-shaped and cylindrical salt containers", i *Festskrift till Ingmar Janssons 60-årsdag*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Tesch, Sten & Vincent, Jacques 2003. *Vyer från medeltidens Sigtuna*. Sigtuna museers skriftserie 10. Sigtuna: Sigtuna museer.
- Tuulse, Armin 1968. *Romansk konst i Norden*. Stockholm: Bonnier.
- Ullén, Marian 1998. "Kyrkobygge i trä och sten", i Bertil Nilsson (red.), *Sveriges kyrkhistoria. Missionstid och tidig medeltid*, s. 199-207. Stockholm: Verbum i samarbete med svenska kyrkans forskningsråd.
- Widéen, Harald 1993. *Skara domkyrkas krypta och gotiska förhall*. Acta Regiae Societatis

Scientarium et Litterarum Gothoburgensis Humaniora 33. Göteborg: Kungl. Vetenskaps- och vitterhetssamhället.

Wienberg, Jes 1997. "Enten – eller. Apsidekirker i Norden", i *Hikuin* 24, *Kirkearkæologi i Norden* 6, s. 7-44. Viborg.

Wikström, Anders 2005. *Sigtuna StadsGIS*. Meddelanden och Rapporter från Sigtuna museum 23. Sigtuna: Sigtuna museum.

– 2006. (under tryckning) "Den svårfångade kronologin – om gravstratigrafi och problem med dateringen av Sigtunas tidigmedeltida kyrkor". Nordiskt kyrkoarkeologiskt möte 2004, Vest-Agder (Norge), i *Hikuin*. *Kirkearkæologi i Norden* 8. Viborg.

Wikström, Anders & Kjellström, Anna (rapportmanus) *Rapport Arkeologisk slutundersökning i kvarteret Magistern, Sigtuna*.

Zachrisson, Torun 1998. *Gård, gräns, gravfält. Sammanhang kring ädelmetalldepåer och runstenar från vikingatid och tidigmedeltid i Uppland och Gästrikland*. Stockholm Studies in Archaeology 15. Stockholm: Stockholms universitet. [Diss. Stockholm.]